

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Η μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης και τα κοινωνικά κινήματα υπό το
πρίσμα της ρευστής νεωτερικότητας
“The Marxist Concept of Alienation and the Social Movements from the
Perspective of Liquid Modernity”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Παναγιώτα Αντωνίου

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Αλέξανδρος Χρύσης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Παναγιώτα Γεωργοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Παναγιώτα Αντωνίου, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

... μια άμεση συνέπεια του ότι ο άνθρωπος αποξενώνεται από το προϊόν της εργασίας του, από τη βιοτική δραστηριότητά του, από την ουσία γένους του είναι η αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο...

Καρλ Μαρξ – «Παρισινά Χειρόγραφα» (1844)

Αφιερώνω το κείμενό μου αυτό στη Λία, την Αθηνά και τον Αλέξη για την ξεχωριστή και ιδιαίτερη συνεισφορά τους στη συγγραφή του

Θερμές ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Α. Χρύση, για την υποστήριξη της αυτονομίας μου κατά τη συγγραφή αυτού του κείμενου και στα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής για τη συνολική τους συνεισφορά στην εκπόνησή του.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	6
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1 ^ο : «Μια γενεαλογική προσέγγιση της αλλοτρίωσης στο έργο του Marx και του Lukács και η σύνδεσή της με τις κοινωνικές επιστήμες».....	10
Κεφάλαιο 2 ^ο : «Η έννοια της αλλοτρίωσης στο πλαίσιο της σύγχρονης – ρευστής νεωτερικότητας και η σύνδεσή της με τα κοινωνικά κινήματα».....	26
Κεφάλαιο 3 ^ο : «Τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα και η δυναμική τους υπό το πρίσμα μιας σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης».....	41
Συμπεράσματα – Ιδία Θέση.....	69
Βιβλιογραφία -Πηγές.....	73

Περίληψη: Η έννοια της «αλλοτρίωσης», όπως προσδιορίζεται στο έργο του Marx και ερμηνεύεται μέσα από την «πραγμοποίηση» του Lukàcs, συνδέεται με τη συλλογική δράση των κοινωνικών υποκειμένων. Ωστόσο, στη σύγχρονη «ρευστή νεωτερικότητα» (Z. Bauman) η αλλοτρίωση εκτεινόμενη σε περισσότερους τομείς της ζωής δεν οδηγεί σε επαναστατικά κινήματα, αλλά περισσότερο σε κοινωνικά κινήματα διαμαρτυρίας. Επαναπροσδιορίζοντας τη «ρευστή νεωτερικότητα» και τις μορφές αλλοτρίωσης μέσω της θεωρίας του Bauman και του Harvey, επιχειρούμε την προσέγγιση της φύσης και της δυναμικής των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων και της σύνδεσής τους με την αλλοτρίωση εστιάζοντας στη δόμηση του ανήκειν. Εξετάζεται εν συντομία η περίπτωση του κινήματος της πλατείας Συντάγματος, ως περίπτωση σύγχρονου κοινωνικού κινήματος πόλης.

Λέξεις-κλειδιά: αλλοτρίωση, πραγμοποίηση, ρευστή νεωτερικότητα, κοινωνικά κινήματα

“The Marxist Concept of Alienation and the Social Movements from the Perspective of Liquid Modernity” Antoniou Panagiota

Abstract:

The literature review indicates that the notion of “alienation”, as presented in the Marxian work and interpreted through Lukacs’ concept of “reification”, is closely relevant to the collective action of social subjects. However, in an era that Z. Bauman has coined as “liquid modernity”, this action does not seem to climax into revolutionary movements but mainly takes the form of social protest movements. Using Bauman and Harvey’s theoretical approaches for modernity, the present paper attempts, to analyze the nature and dynamics of the modern social movements and their relevance to alienation by focusing on the construction of the notion of the social sense of belonging. In this attempt, we focus on the Syntagma Athens Square Movement in 2011 as an illustrative urban social movement case.

Key words: alienation, reification, liquid modernity, social movements

Εισαγωγή

Όλοι όσοι έχουμε παρακολουθήσει την ταινία «Μοντέρνοι Καιροί» με τον Charlie Chaplin σίγουρα έχουμε εντυπωσιαστεί με τη σκηνή, όπου ο εργάτης βιδώνοντας ακατάπαυστα βίδες στη γραμμή παραγωγής, κάποια στιγμή παρασύρεται και μπαίνει στα γρανάζια της μηχανής. Η σκηνή ωστόσο δεν τελειώνει εκεί, αλλά συνεχίζεται με τον εργάτη να βγαίνει από το εργοστάσιο συνεχίζοντας αυτή την ακατάπαυστη κίνηση, όπου πάει και σε ό,τι και όποιον και αν βρεθεί μπροστά του. Είναι εντυπωσιακός ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται από τον Charlie Chaplin το φαινόμενο της αστικής αλλοτρίωσης. Ο εργάτης μοιάζει αποξενωμένος από όλους και όλα γύρω του. Το ίδιο θα μπορούσαμε να σκεφτούμε και σήμερα, παρόλο που ο εργαζόμενος δεν βρίσκεται μόνο πίσω από τη γραμμή παραγωγής, αλλά πίσω από την οθόνη, βλέποντας πολλούς συνανθρώπους μας (ίσως και εμάς τους ίδιους) να είναι συνεχώς με τα μάτια στην οθόνη του κινητού τους, αποξενωμένοι απ' όλους και όλα γύρω τους.

Η μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης συνέχεται με την εργασία στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής και την αποξένωση που αυτή δημιουργεί στον άνθρωπο. Είναι ωστόσο η αλλοτρίωση ίδια για το σημερινό άνθρωπο, όπως για τον εργάτη του Charlie Chaplin; Ποιες μορφές μπορεί να έχει; Επηρεάζει ως φαινόμενο την κοινωνική ζωή και τις σχέσεις των ανθρώπων; Συνδέεται η μαρξιστική προσέγγιση της αλλοτρίωσης με τα σημερινά κοινωνικά κινήματα και πώς;

Σε αυτά τα ερωτήματα προσπαθούμε να απαντήσουμε στις σελίδες αυτής της εργασίας μέσα από τη μελέτη βιβλιογραφίας και επιστημονικών άρθρων προστρέχοντας στην κλασική και σύγχρονη μαρξιστική θεωρία, με έμφαση στο έργο του Marx, του Lukàcs και του Harvey, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια κοινωνιολογικής φύσης προσέγγιση μέσα από το έργο του Bauman. Επιπλέον για την επισκόπηση του κινήματος της πλατείας Συντάγματος χρησιμοποιούμε συνεντεύξεις και άρθρα από τον ηλεκτρονικό τύπο.

Συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρούμε μια γενεαλογία του όρου «αλλοτρίωση» στα πλαίσια της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας με αναφορά στο έργο των Marx, και Lukàcs. Παρουσιάζουμε συνοπτικά την έννοια, τις μορφές της και τις επιδράσεις της «αλλοτρίωσης» στη σύγχρονη θεωρία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιδιώκουμε να επικαιροποιήσουμε τη μαρξιστική αλλοτρίωση στο πλαίσιο της σημερινής «ρευστής νεωτερικότητας» με αναφορές στο έργο των Bauman από την πλευρά της σύγχρονης κοινωνιολογίας και του Harvey από την πλευρά της μαρξιστικής θεωρίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε τη σύνδεση της αλλοτρίωσης με τη δυναμική των επιδράσεων της ψηφιακής τεχνολογίας στα κινήματα. Τέλος αναφερόμαστε συνοπτικά την περίπτωση του κινήματος της πλατείας Συντάγματος ως περίπτωσης σύγχρονου κοινωνικού κινήματος.

Κεφάλαιο 1^ο : «Μια γενεαλογική προσέγγιση της αλλοτρίωσης στο έργο του Marx και του Lukács και η σύνδεσή της με τις κοινωνικές επιστήμες»

I

Η αλλοτρίωση αποτελεί έννοια που αναπτύχθηκε κυρίως στους κόλπους της μαρξιστικής θεωρίας, ωστόσο είχε ιδιαίτερη επίδραση στην κλασική αλλά και στη σύγχρονη κοινωνική σκέψη, καθώς συνδέεται με τις συνθήκες εργασίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας και κατ' επέκταση με τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα. Επίσης, συνιστά έναν από τους λίγους μαρξικούς όρους που ενσωματώθηκαν στη σύγχρονη καθημερινότητα (Sayer, 2011, x- introduction).

Όπως εύστοχα επισημαίνει ο G. Petrovic στην «Εγκυκλοπαίδεια της Φιλοσοφίας», κοινό πυρήνα του όρου «αλλοτρίωση», παρά την πολλαπλότητα των νοημάτων του στο επιστημονικό πεδίο και στην κοινωνική ζωή, αποτελεί το ευρύτερο νόημα που αποδίδεται από την ετυμολογία της λέξης, δηλαδή «*πράξη μέσω της οποίας κάποιος ή κάτι καθίσταται (ή έχει καταστεί) αλλότριο (ή ξένο) σε κάτι ή κάποιον*» (P.C. Ludz, 1973). Πράγματι, παρατηρείται, ότι η λατινική λέξη alienatio, ως πηγή προέλευσης της λέξης alienation (=αλλοτρίωση), συναντάται: α) στο νομικό πεδίο ως αποξένωση από κάποιο δικαίωμα, β) στο κοινωνικό πεδίο ως αποξένωση του ατόμου από τους συνανθρώπους του και γ) στο ιατρικό πεδίο ως ψυχική διαταραχή (P.C. Ludz, 1973, 5).

Στις κοινωνικές επιστήμες δε, η πρώτη συστηματική παρουσίαση του όρου συναντάται στο έργο του Hegel «Φαινομενολογία του πνεύματος» (1807) με τους όρους Entäusserung (αυτο-εξωτερίκευση) και Entfremdung (αποξένωση) [Musto, 2021, 3]. Η έννοια συναντάται και στους «αριστερούς» γεγκελιανούς φιλοσόφους αρχικά ως θρησκευτική αλλοτρίωση στο έργο του Feuerbach «Η ουσία του χριστιανισμού» (1841), για να ακολουθήσει η μαρξική ανάλυση, η οποία διαμορφώνει την έννοια της αλλοτρίωσης στην επικρατέστερη μορφή της. Συγκεκριμένα ο Marx (1818-1883) στο έργο του «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» [(1844) εφεξής Χειρόγραφα] προσδίδει στο φαινόμενο της αλλοτρίωσης ξεκάθαρα οικονομική βάση συνδέοντάς το με την καπιταλιστική οικονομία (Musto, 2021, 4-6).

Κατ' αντιστοιχία της μαρξικής αλλοτρίωσης συναντώνται στα πλαίσια της κλασικής κοινωνικής θεωρίας η έννοια της «ανομίας» στο έργο του Durkheim, η απροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων στα πλαίσια του εκχρηματισμού της κοινωνίας στον Simmel, αλλά και ο απρόσωπος χαρακτήρας των θεσμών στα πλαίσια της έννοιας του εξορθολογισμού, που αναπτύσσεται από τον Weber (Musto, 2021, 4).

Η αλλοτρίωση επανέρχεται στο προσκήνιο, και συγκεκριμένα στη μαρξιστική θεωρία, με το έργο του Lukács «Ιστορία και ταξική συνείδηση» (1923) υποδηλούμενη με τον όρο «πραγματοποίηση», ο οποίος εστιάζει κυρίως στη μαρξική έννοια της φετιχοποίησης του εμπορεύματος.

Επιπλέον, η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης άσκησε επιρροή στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία σε συγγραφείς όπως ο Heidegger, ο Marcuse, ο Debord, ο Lefebvre, ο Feenberg κ.α., καθένας εκ των οποίων αποδίδει μια διαφορετική οπτική της αλλοτρίωσης στα πλαίσια της σύγχρονης πραγματικότητας.

Η μαρξική αλλοτρίωση επανέρχεται στο προσκήνιο κατά τις δεκαετίες των 1960-1980, περίοδος έντονης ανάπτυξης κοινωνικών κινημάτων, λόγω της θέσης για την άρση (Aufhebung) της, που επιτάσσει τη συλλογική κινητοποίηση των εργατών για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο προσεγγίζουμε την αλλοτρίωση στη μαρξική και λουκατσιανή σκέψη, ως βάσης για την ανάπτυξη και την εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων.

II

Η αλλοτρίωση, ως μαρξική έννοια, αναπτύσσεται στα γραπτά του νεαρού Marx και κυρίως στα πλαίσια της κριτικής και ταυτόχρονα του φιλοσοφικού διαχωρισμού του από τη χεγκελιανή θεωρία. Συναντάται στο μαρξικό έργο συχνότερα με τους όρους «Entäußerung» και «Entfremdung» και σπανιότερα με τον όρο «Veraussetzung», που αποδίδονται ως αλλοτρίωση ή αποξένωση (Meszaros, 2016, 16, υποσημείωση 3).

Συγκεκριμένα στα «Χειρόγραφα» (1844) η αλλοτρίωση προσδιορίζεται σε σχέση με τον εργάτη: «... ο εργάτης φέρεται στο προϊόν της εργασίας του ως ξένο αντικείμενο...» (Μαρξ, 2021, 250). Περαιτέρω εξειδικεύεται ως φαινόμενο:

Η αποξένωση του εργάτη στο αντικείμενο του εκφράζεται, σύμφωνα με τους οικονομολογικούς νόμους, με τέτοιο τρόπο, ώστε όσο περισσότερο ο εργάτης παράγει, τόσο λιγότερο να καταναλώσει, όσο περισσότερες αξίες δημιουργεί,

τόσο πιο αποξενωμένος και πιο ανάξιος γίνεται, όσο πιο μορφοποιημένο το προϊόν του, τόσο πιο δύσμορφος γίνεται ο εργάτης, όσο πιο πολιτισμένο το αντικείμενό του τόσο πιο βάρβαρος γίνεται ο εργάτης, όσο πιο ισχυρή η εργασία, τόσο πιο ανίσχυρος ο εργάτης όσο πιο πνευματώδης η εργασία, τόσο πιο αφυής και υποτελής της φύσης γίνεται ο εργάτης (Μαρξ, 2021, 251-252).

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η μαρξική αλλοτρίωση τοποθετείται σε ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο (Meszaros, 2016, 41). Επιπλέον συνδέεται με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, καθώς ο τρόπος παραγωγής αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής ζωής (Lowith, 1954, 204).

Η σκέψη του Marx για την ανάλυση της αλλοτρίωσης επηρεάζεται τόσο από τον Hegel και τον Feuerbach, όσο και από τη σκέψη της αγγλικής πολιτικής οικονομίας (Meszaros, 2016, 31).

Ειδικότερα, η έννοια της αλλοτρίωσης στο μαρξικό έργο προκύπτει από την μαρξική κριτική στη χεγκελιανή σκέψη, αλλά και στην επ' αυτής κριτική του Feuerbach. Ο Marx ενσωματώνει στο έργο του τον όρο αλλοτρίωση και το διαλεκτικό και ιστορικό πρίσμα της χεγκελιανής σκέψης, ως βάση εξέτασης και κατανόησης της (Sayers, 2011, x). Ωστόσο, προβαίνοντας σε οικονομική ανάλυση, διευρύνει την οπτική του φαινομένου, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα την εργασία ως πεδίο κατανόησης αλλά και ανατροπής του (Musto, 2021, 6, Meszaros, 2016, 216, 95).

Η υλική βάση στην οποία δομεί την ανάλυσή του ο Marx, συνιστά την επί της ουσίας διαφοροποίησή του από τον ιδεαλισμό του Hegel, ο οποίος αναπτύσσει μια μεταφυσική και πολιτική φιλοσοφία, ταυτίζοντας την καθολική ανθρώπινη ουσία με το «πνεύμα» και τη «συνείδηση» (Lowith, 1954, 205).

Συγκεκριμένα, ο Hegel αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο αφενός ως υποκείμενο της αστικής κοινωνίας, προσδιοριζόμενο από υλικές ανάγκες, αφετέρου ως υποκείμενο νομικών δικαιωμάτων, προσδίδοντάς του το στοιχείο της οικουμενικότητας (Lowith, 1954, 206). Αυτή η οντολογική προσέγγισή του προσδιορίζει και την αντίληψή του για την αλλοτρίωση, την οποία προσεγγίζει ως την αποξένωση του ίδιου του ατόμου από τον εαυτό του «στη σφαίρα της αντικειμενικότητας» (Musto, 2021, 3). Συνεπώς, για το Hegel η αλλοτρίωση έχει και θετική πλευρά, καθώς τη θεωρεί εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης ανάπτυξης (Sayers, 2011, xii) ή αναπόδραστη συνέπεια της νεωτερικότητας.

Περαιτέρω, η κριτική του χεγκελιανού ιδεαλισμού ξεκινά από τον Feuerbach, τον οποίο αρχικώς ακολουθεί και ο Marx. Ο Feuerbach επιχειρεί μια ανθρωποκεντρική - ανθρωπολογική προσέγγιση, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος πρέπει να καταστεί το υποκείμενο της φιλοσοφίας και επισημαίνοντας την ανάγκη ανάπτυξης μιας «φιλοσοφίας του ανθρώπου» που θα προκύπτει από τη «φιλοσοφία του απόλυτου». Ταυτόχρονα απομακρύνεται από την χεγκελιανή καθολική και συγκεκριμενοποιημένη πρόσληψη του ανθρώπου, επιχειρώντας την επανένταξη του νεωτερικού ανθρώπου στη συνολική ανθρωπότητα (Lowith, 1954, 207). Στο πλαίσιο αμφισβήτησης του χεγκελιανού μονισμού επιχειρεί, μέσω της θρησκευτικής αλλοτρίωσης μια δυϊστική προσέγγιση (Meszaros, 2016, 92, Musto, 2021, 3).

Ο Marx στη δική του προσέγγιση για την αλλοτρίωση ασκεί επίσης κριτική στην χεγκελιανή σκέψη, εκκινώντας από την οπτική του Feuerbach. Ωστόσο, διαφοροποιείται από αυτήν και την απορρίπτει προβαίνοντας σε κοινωνική κριτική του καταμερισμού της εργασίας, όπως συγκεκριμενοποιείται μέσω του ταξικού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας (Lowith, 1954, 208). Υιοθετώντας την υλιστική ανάλυση, απορρίπτει το δυϊσμό του Feuerbach, υποστηρίζοντας μια προσέγγιση του ανθρώπου, με όρους ενός αφηρημένου υλισμού (Meszaros, 2016, 93).

Επιπρόσθετα, η μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης αναδεικνύει τον απάνθρωπο χαρακτήρα της μοντέρνας καπιταλιστικής οικονομίας, ο οποίος αποτελεί την αιτία διαχωρισμού του ανθρώπου στις αντιτιθέμενες ιδιότητες του ιδιώτη (ως υποκείμενο υλικών αναγκών) και του πολίτη (υποκείμενο πολιτικών δικαιωμάτων), σύμφωνα με τη χεγκελιανή προσέγγιση, οι όποιες του δημιουργούν μια εσωτερική αντιπαράθεση (Lowith, 1954, 209).

Τέλος, ο Marx, σε αντίθεση με τον Hegel, επιδιώκει την άρση της αλλοτρίωσης μέσω της πράξης. Ο Hegel ενώ εντοπίζει την αλλοτρίωση ως φαινόμενο στη ζωή του μοντέρνου ανθρώπου, εντούτοις θεωρώντας ότι εντάσσεται στη συνολική ύπαρξή του ως «κατ' ουσίαν πνεύμα τους» (Lowith, 1954, 210), δεν επιδιώκει την ανατροπή της κατάστασης. Επιπρόσθετα, αντιμετωπίζοντας την εργασία με θετικό πρόσημο και αποκλειστικά ως διανοητική, σε αντίθεση με τον Marx που την προσεγγίζει ως παραγωγική δραστηριότητα και πράξη, καταλήγει, μέσω της καθολικότητας της προσέγγισής του, στην αδυναμία άρσης της αλλοτρίωσης (Meszaros, 2016, 95-98).

Η αλλοτρίωση ως έννοια στο μαρξικό έργο αναπτύσσεται πλήρως στα «Χειρόγραφα» (1844), ωστόσο και στο προγενέστερο και μεταγενέστερο μαρξικό έργο, με αποκορύφωμα το «Κεφάλαιο», συναντάμε αναφορές και επιμέρους στοιχεία.

Το πρώτο κείμενο όπου συναντάται η αλλοτρίωση ως έννοια είναι η διδακτορική διατριβή (1839) του Marx στην οποία επισημαίνει, αναφερόμενος στην ανθρώπινη φύση, την αντίφαση ανάμεσα στη μορφή και την ύλη που εντοπίζεται *«ανάμεσα στην “αλλοτριωμένη από την ουσία της ύπαρξη”»* (Meszaros, 2016, 73). Αναφορές επίσης γίνονται και στο ερευνητικό του έργο σχετικά με το σύγχρονο κράτος, όπου η αλλοτρίωση περιγράφεται ως *«απομονωμένη ατομικότητα»* και γενεσιουργό αιτία του ο Marx αναφέρεται στη διάκριση του ανθρώπου σε πολίτη και ιδιώτη, διάκριση η οποία, όπως είδαμε, οδηγεί σε εσωτερικό διχασμό (αλλοτρίωση). Αξιοσημείωτη είναι επίσης και η επισήμανσή του για την εκδήλωση της αλλοτρίωσης σε όλες τις εκφάνσεις της αστικής κοινωνίας (Meszaros, 2016, 79).

Το σημαντικότερο έργο, όμως, πριν τα «Χειρόγραφα», όπου παρατηρείται η εξέλιξη της έννοιας της αλλοτρίωσης, είναι «Η κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου» (1843-1844). Εδώ ο Marx παρόλο που δεν χρησιμοποιεί τον όρο αλλοτρίωση, κάνει αναφορά στον *«διχασμό της κοινωνίας»*, αλλά και στον *«εξωτερικό προσδιορισμό του ατόμου»* προσδιορίζοντας πλέον και ιστορικά τη μοντέρνα καπιταλιστική κοινωνία ως πεδίο δράσης. Τέλος, εξίσου σημαντική είναι και η αναφορά του στην εργασία και στον *«εξωτερικό χαρακτήρα»* της σε σχέση με το άτομο (Meszaros, 2016, 76).

Ακολουθούν τα «Χειρόγραφα» (1844), όπου περιγράφεται αναλυτικά το φαινόμενο της αλλοτρίωσης, το οποίο πλέον σχετίζεται άμεσα με την εργασία. Μέσα από τον προσδιορισμό της σύνθετης έννοιας της αλλοτρίωσης προκύπτουν και οι επιμέρους μορφές της, οι οποίες εν συντομία είναι οι κάτωθι (Meszaros, 2016, 16-17):

- 1) Αλλοτρίωση του ανθρώπου από τη φύση, δηλαδή από τον εξωτερικό κόσμο και τα αντικείμενα της φύσης.
- 2) Αλλοτρίωση του ανθρώπου από τον εαυτό του, που σημαίνει ότι το άτομο αποξενώνεται από τον εαυτό του πρωτίστως, διότι δεν ικανοποιείται από τη σχέση του με την παραγωγική δραστηριότητα, αλλά εξαντλείται μέσω της πώλησης της εργατικής του δύναμης σε κάποιον άλλο.
- 3) Αλλοτρίωση του ανθρώπου από το *«ειδολογικό όν του»*, ήτοι από την *«υπόστασή του ως μέλους του ανθρώπινου είδους»*, που συνδέεται με τη

σωματική και πνευματική του αποξένωση, λόγω της αλλοτριωμένης εργασίας. Η μορφή αυτή συμπεριλαμβάνεται στις δύο πρώτες.

- 4) Αλλοτρίωση του ανθρώπου από τους συνανθρώπους του. Πρόκειται για το αποκορύφωμα και το αποτέλεσμα όλων των παραπάνω μορφών και εμπεριέχει τη σύγκρουση του ανθρώπου με τον εαυτό του και κατ' επέκταση με τους συνανθρώπους του.

Αρκετά σημαντικό στοιχείο, που αναπτύσσεται στα «Χειρόγραφα», είναι η διαμεσολάβηση, η οποία αποτελεί την αιτία της αλλοτρίωσης του εργαζόμενου από το παραγόμενο προϊόν. Τα στοιχεία της ατομικής ιδιοκτησίας, της ανταλλαγής και του καταμερισμού εργασίας, τα οποία συνέχονται με τη διάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, διαμεσολαβούν (παρεμβάλλονται) ανάμεσα στον εργαζόμενο και στο προϊόν του προκαλώντας την αλλοτρίωση. Το άτομο δεν πραγματώνεται μέσα από την εργασία του και τη χρήση του παραγόμενου προϊόντος, καθώς η εργασία του δεν αποσκοπεί πλέον στην αξία χρήσης, αλλά στην πώληση του προϊόντος από τον εργοδότη (κεφαλαιοκράτη). Η εξαφάνιση αυτών των διαμεσολαβήσεων αποτελεί και τον στόχο της άρσης της αλλοτρίωσης μέσα από την πράξη (Meszaros, 2016, 84-85).

Ωστόσο, ο Marx δεν απορρίπτει γενικά τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση (μέσω της παραγωγής), αλλά μόνο τις μορφές της που προσδιορίζονται στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής, οι οποίες οδηγούν στην απομόνωση και κατά συνέπεια στην μη ικανοποιητική διαμεσολάβηση μεταξύ ανθρώπου και φύσης (Meszaros, 2016, 88-89).

Σημαντική επίσης έννοια που αναπτύσσεται για πρώτη φορά στα «Χειρόγραφα» είναι η άρση της αλλοτρίωσης, η οποία αφορά την αλλαγή (και μακροπρόθεσμα την ανατροπή) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία ανατίθεται στην ίδια την εργατική τάξη, όπως θα γράψει αργότερα στο «Κεφάλαιο».

Επιπλέον, στην «Αγία Οικογένεια» (1844) ο Marx, μέσα από την κριτική του στον Proudhon για την ιδιοκτησία, εντοπίζει την οικονομική αλλοτρίωση μέσω του αντικειμένου, που καθίσταται στοιχείο ύπαρξης του ατόμου (Lowith, 1954, 213).

Τέλος, σημαντικό έργο για την έννοια της αλλοτρίωσης αποτελούν τα «Grundrisse» και το «Κεφάλαιο», όπου ο Marx προβαίνει σε συνολική κριτική της αστικής κοινωνίας με οικονομικούς όρους και θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσής του την εμπορευματική μορφή ως οικονομική έκφραση της αυτό- αλλοτρίωσης. Η

αλλοτρίωση εδώ προσδιορίζεται από την αποσύνδεση της χρησιμότητας του προϊόντος ως αξίας χρήσης από τον παραγωγό και τη μετατροπή του σε εμπόρευμα (Lowith, 1954, 215).

Περαιτέρω, ο Marx αναπτύσσει την έννοια του φετιχισμού του εμπορεύματος, η οποία συνδέεται με την αυτονόμηση/ θεοποίηση του προϊόντος ως εμπορεύματος, και αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της παραγωγής. Έτσι αναδεικνύει τις οικονομικές συνθήκες παραγωγής, που αφορούν τη διάρθρωση της εργασίας, ως γενεσιουργές αιτίες της αλλοτρίωσης. Τέλος, εμβαθύνει την ανάλυσή του σε ότι αφορά την άρση της αλλοτρίωσης τοποθετώντας στο επίκεντρο την επαναστατική δράση, ως προϊόν ταξικής συνείδησης του προλεταριάτου (Lowith, 1954, 216-218).

Παρότι η μαρξική αλλοτρίωση προσεγγίζεται σε οικονομική βάση και συγκεκριμένα μέσα από την εργασία, εμφανίζεται σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής, διότι ο καπιταλισμός εκτός από οικονομικό σύστημα αποτελεί και τρόπο ζωής δημιουργώντας συγκεκριμένη κουλτούρα. Έτσι, η μαρξιστική θεωρία διακρίνει τις παρακάτω ειδικότερες μορφές της αλλοτρίωσης (Lowith, 1954, 211-228):

- 1) Οικονομική αλλοτρίωση: αποτελεί την κύρια μορφή ανθρώπινης αλλοτρίωσης που αναπτύχθηκε στο μαρξικό έργο και συνδέεται με την εμπορευματοποίηση ως κοινό χαρακτηριστικό όλων των αντικειμένων. Αφορά την αποξένωση του εργαζόμενου από το προϊόν που παράγει λόγω της εμπορευματοποίησης, ως χαρακτηριστικού του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που αναιρεί την αξία χρήσης του προϊόντος, η οποία συναντάται στις προ- καπιταλιστικές κοινωνίες.
- 2) Πολιτική αλλοτρίωση: σχετίζεται με την αφηρημένη έννοια του μοντέρνου αστικού κράτους και εκφράζει την εσωτερική αντίθεση ανάμεσα στο θεσμό του κράτους και στην αστική κοινωνία. Η εσωτερική σύγκρουση των ανθρώπων προκύπτει από τις παράλληλα ενυπάρχουσες ιδιότητες του πολίτη και του ιδιώτη, οι οποίες προκαλούν διχασμό καθώς το άτομο δεν λειτουργεί ως ενιαίο όλο.
- 3) Κοινωνική αλλοτρίωση: Εδώ η ανθρώπινη αλλοτρίωση εκφράζεται με κοινωνικούς όρους και αφορά κατεξοχήν την εργατική τάξη (προλεταριάτο). Συνδέεται με τη δυνατότητα της ανθρώπινης χειραφέτησης, η οποία είναι εφικτή μέσω της πράξης και αποδίδει στο προλεταριάτο το ρόλο έκφρασης της επανάστασης. Η μορφή αυτή συνδέεται άμεσα με τη δυνατότητα κοινωνικής πράξης, σημαντικής για την άρση της αλλοτρίωσης.

Η άρση της αλλοτρίωσης αναπτύσσεται για πρώτη φορά στα «Χειρόγραφα» (1844) και προκύπτει στη μαρξική σκέψη λόγω της αντιμετώπισης της αλλοτρίωσης τόσο ως θετικού, όσο και ως αρνητικού φαινομένου.

Συγκεκριμένα, ο Marx θεωρεί την αλλοτρίωση αναπόφευκτη συνέπεια στα πλαίσια της καπιταλιστικής ανάπτυξης άρρηκτα συνδεδεμένη με το θέμα της ιδιοκτησίας. Ειδικότερα και σε αντίθεση με τους οικονομολόγους, ο Marx εστιάζει την προσοχή του και στην αρνητική πλευρά της αλλοτρίωσης, η οποία προκύπτει από την κοινωνικά αντιθετική σχέση μεταξύ ατομικής ιδιοκτησίας και εργασίας. Η αντίθεση αυτή οδηγεί στην αποσύνθεση του παραγωγικού συστήματος και για το λόγο αυτό πρέπει να ξεπεραστεί.

Κατά συνέπεια, η άρση της αλλοτρίωσης προκύπτει ως αναγκαιότητα και μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την κοινωνική πράξη του προλεταριάτου. Αποτελεί δε μια διαδικασία «*διαλεκτικής ανταλλαγής*» ανάμεσα σε θεωρία και πράξη (Meszaros, 2016, 122). Ο στόχος αυτής της υπέρβασης για το Marx είναι η «ανθρώπινη» και όχι μονοσήμαντα η οικονομική και κοινωνική χειραφέτηση. Για το λόγο αυτό και θέτει στο επίκεντρο της κριτικής του το καπιταλιστικό σύστημα ως κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο δράσης. Με αυτή την έννοια επιδιώκει την άρση της αλλοτρίωσης σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής: οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό, καθώς σε καθέναν από αυτούς συναντάται η αντίστοιχη μορφή αλλοτρίωσης (Lowith, 1954, 210).

Η αλλοτρίωση και η υπέρβασή της επανέρχονται στη νεότερη μαρξιστική θεωρία ιδιαιτέρως στο έργο του G. Lukács «Ιστορία και ταξική συνείδηση» (1923), ο οποίος εστιάζει στην οικονομική ανάλυση του Marx και στη σημασία της ταξικής συνείδησης του προλεταριάτου. Εν συνεχεία έπονται κάποιες «στιγμές» αυτής της λουκατσιανής αναβάθμισης της μαρξική θεωρίας της αλλοτρίωσης.

III

Ο Lukács (1885-1971) ως μαρξιστής συγγραφέας, με το έργο του «Ιστορία και ταξική συνείδηση» (1923), όπως εύστοχα επισημαίνει ο Habermas, επαναπροσέγγισε την έννοια της μαρξικής αλλοτρίωσης υπό το πρίσμα του χεγκελιανού λόγου

αιτούμενος την υλοποίησή του μέσα από την πράξη (Καβουλάκος, 2018, 34) επιχειρώντας να κάμψει έτσι τον ιδεαλισμό του Χέγκελ.

Κεντρικής σημασίας για την ανάπτυξη της πραγματοποίησης καθίσταται η έννοια της εμπορευματικής μορφής, ως έννοιας «πρότυπο» του καπιταλισμού. Η κριτική της εμπορευματικής μορφής, η οποία αποτελεί εν γένει θεμελιώδες στοιχείο της λουκασιανής θεωρίας, πηγάζει από το προμαρξιστικό ή «ρομαντικό» έργο του Lukács. Όπως αναφέρει ο Löwy (1979, 80) *«η διανοητική πορεία του Λούκατς από το 1909 ως το 1922 (η στιγμή που γράφει το Ιστορία και ταξική συνείδηση) είναι μια αργή μετάβαση από τον αντικαπιταλιστικό ρομαντισμό στη μαρξιστική θεώρηση του κόσμου»*.

Ο νεαρός Lukács βιώνει τη συγκυρία ενός ρομαντισμού που αναπτύσσεται στους κοινωνικο-πολιτικούς κόλπους της δυτικής κεντροευρωπαϊκής κοινωνίας και κουλτούρας των αρχών του εικοστού αιώνα και χαρακτηρίζεται από την αντίδραση απέναντι στον καπιταλισμό και την τάση επιστροφής στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες (Löwy, 1979, 10).

Ο κύκλος του Max Weber, στον οποίο ο Lukács συμμετέχει μαζί με τον Bloch, χαρακτηρίζεται ως «ρομαντισμός της απογοήτευσης» (Löwy, 1979, 13), καθώς, ενώ απορρίπτει τις συνέπειες του καπιταλιστικού εξορθολογισμού, δεν επιδιώκει την ανατροπή του. Ωστόσο, η θεώρηση του Lukács προσιδιάζει περισσότερο στον καλούμενο «επαναστατικό ρομαντισμό», που αναζητά την εναλλακτική προοπτική στο μέλλον (Löwy, 1979, 13). Οι βασικές ιδεολογικές επιρροές του νεαρού Lukács εντοπίζονται στους κοινωνιολόγους Simmel και Weber, σχετικά με τον εκχρηματισμό και τον κατ' επέκταση εξορθολογισμό της οικονομικο-κοινωνικής ζωής, αλλά και στους νεοκαντιανούς φιλοσόφους (κυρίως Lask και Rickert) και τη θεωρία των σφαιρών ισχύος (Καβουλάκος, 2018, 34, 155 επ, 139).

Στο προμαρξιστικό έργο του ο Lukács συντάσσεται με τη ζιμελιανή ανάλυση για την απροσωποποίηση της κοινωνικής ζωής, λόγω του εκχρηματισμού ως απόρροιας του καπιταλισμού. Άμεσες συνέπειες αποτελούν ο καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση, η αποσύνδεση από τον εαυτό ως αποτέλεσμα της πράξης, αλλά και η πραγματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, με την οποία επαναφέρεται η έννοια της μαρξικής αλλοτρίωσης. Σημαντικό επίσης στοιχείο, που απαντάται και στον «ρομαντικό» Lukács αποτελεί η επέκταση αυτής της θεώρησης σε όλα τα κοινωνικά πεδία (Καβουλάκος, 2018, 132-134).

Η απροσωποποίηση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων υλοποιείται μέσω του εξορθολογισμού, όπως αναπτύσσεται στο έργο του Weber. Αφορά όλα τα κοινωνικά στρώματα και αναπροσαρμόζεται στο εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο (Αντωνοπούλου, 2008, 421). Συγκροτείται έτσι ένα απρόσωπο γραφειοκρατικό μοντέλο, που αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση του κέρδους (Αντωνοπούλου, 2008, 428). Με βάση το οργανωτικό υπόδειγμα της επιχείρησης ο Lukács, ήδη από τη ρομαντική φάση του έργου του αναπτύσσει μια ολιστική θεωρία των επιπτώσεων του εξορθολογισμού.

Σε αυτή την κατεύθυνση σημαντική αναδεικνύεται και η επίδραση της νεοκαντιανής φιλοσοφίας, μέσω της οποίας ο Lukács προβαίνει στο διαχωρισμό του υποκειμένου από το αντικείμενο και αναπτύσσει (ιδίως στο έργο του «Η Χαϊδελβεργιανή φιλοσοφία της τέχνης») την έννοια της «βιωματικής πραγματικότητας» ως ολότητας βιωμένων εμπειριών του υποκειμένου. Η πραγματικότητα αυτή συνδέεται με τα αντικείμενα που την πλαισιώνουν, τα οποία ωστόσο καθίστανται δεδομένα και απέναντι στα οποία το υποκείμενο διατηρεί μια «εργαλειακή», παθητική στάση χωρίς να μπορεί να αναπτύξει «συγκροτησιακή» συμπεριφορά, δηλαδή να τα «νοσηματοδοτήσει». Συνεπώς, ενώ το υποκείμενο βιώνει τον κόσμο γύρω του, αυτός του είναι ανοικτός, παρά το γεγονός ότι τον έχει δημιουργήσει. Προαναγγέλλεται στο σημείο αυτό μια ομοιότητα με την μετέπειτα θεωρία της πραγματοποίησης (Καβουλάκος, 2018, 137-143).

Στο δοκίμιο του «Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου», ο πλέον μαρξιστής Lukács, επαναπροσδιορίζει την έννοια της «αλλοτρίωσης», για την οποία χρησιμοποιεί τον όρο «πραγμοποίηση».

Κεντρικής σημασίας στην ανάλυσή του αυτή καθίσταται η έννοια της εμπορευματικής μορφής, την οποία προσεγγίζει κοινωνικο-ιστορικά και την χρησιμοποιεί ως «διαμεσολαβητικό στοιχείο» ανάμεσα στο υποκείμενο (εργάτης) και το αντικείμενο (παραγόμενο προϊόν) (Καβουλάκος, 2018, 129).

Συγκεκριμένα, η εμπορευματική μορφή ως χαρακτηριστικό των προϊόντων κυριαρχεί σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής (Λούκατς, 2006, 15-16). Η

διαφορά του από το Marx έγκειται στο ότι (ο Lukács) περιορίζεται στην εμπορευματική μορφή ως θεμελιώδη έννοια και δεν επεκτείνεται σε όλη την οικονομική διαδικασία (Λούκατς, 2006, 18).

Χρησιμοποιώντας λοιπόν τη μαρξική ανάλυση του φетиχισμού του εμπορεύματος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εμπορευματική μορφή των προϊόντων, η οποία προκύπτει από την ανταλλαξιμότητά τους, λόγω της επικράτησης του καπιταλισμού, αποτελεί το πρότυπο και για τις κοινωνικές σχέσεις στα πλαίσια της παραγωγής (Λούκατς, 2006, 70-72). Η ανταλλαγή που επικρατεί στην καπιταλιστική οικονομία έχει σαν συνέπεια την αντικατάσταση της ποιότητας από την ποσότητα, ως ευκολότερα μετρήσιμης. Η αντικατάσταση αυτή επεκτείνεται και στην εργασία και λόγω της μετρησιμότητάς της «πραγματοποιείται» ως δραστηριότητα από τον εργαζόμενο, συγκροτώντας μέρος μιας «αντικειμενικής παραγωγικής διαδικασίας» (Λούκατς, 2006, 20).

Η πραγματοποίηση ως όρος που δεσπόζει στη λουκατσιανή θεωρία της αλλοτρίωσης, περιγράφεται από το Marx στο «Κεφάλαιο»:

Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλώς στο ότι αυτή αντικαθρεπτίζει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας τους ως αντικειμενικά [gegenstandliche] χαρακτηριστικά των ίδιων των προϊόντων της, ως κοινωνικές φυσικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και ως εκ τούτου και την κοινωνική σχέση των παραγωγών προς τη συνολική εργασία ως μια κοινωνική σχέση μεταξύ αντικειμένων που υπάρχει έξω από αυτούς... (όπως παρατίθεται στο Λούκατς, 2006, 71-72).

Σε αυτή τη βάση, ο Lukács περιγράφει τις συνέπειες του εξορθολογισμού, ως χαρακτηριστικού της καπιταλιστικής κοινωνίας στην παραγωγική διαδικασία. Ειδικότερα αναφέρεται στον εξειδικευμένο καταμερισμό εργασίας, στη λειτουργία των εργαζομένων σε ατομικό πλαίσιο στον εργασιακό χώρο, αλλά και στην απουσία οποιασδήποτε ατομικά διακριτής συνεισφοράς τους, η οποία συμβάλλει στην ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος (Λούκατς, 2006, 78-80).

Εν ολίγοις ο εξορθολογισμός που βασίζεται στην εμπορευματική μορφή, ως απόρροια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αποτελεί τον τρόπο επαναδιατύπωσης της μαρξικής έννοιας της αλλοτρίωσης όπως αυτή εμπλουτίζεται διαμέσου της λουκατσιανής κριτικής του Λόγου.

Συγκεκριμένα και καθώς ο Lukács επηρεάζεται τόσο από το έργο του Simmel «Η φιλοσοφία του χρήματος» (1900), όσο και από τον κοινωνικό εξορθολογισμό του Weber, όπως αυτός αναλύεται στο έργο του «Οικονομία και κοινωνία» (1921) [Lowy, 1979, 79], επιχειρείται από τον Ούγγρο διανοητή η συγκρότηση μιας αντικαπιταλιστικής θεωρίας για την αλλοτρίωση.

Ο Simmel αναφερόμενος στην κοινωνία της νεωτερικότητας περιγράφει την επίδραση του χρήματος στην κοινωνική ζωή, το οποίο, κατ' αντιστοιχία με την ποσότητα στην παραγωγική διαδικασία (κατά τη λουκατσιανή σκέψη), εκφράζει ποσοτικά το υποκειμενικό αίσθημα της αξίας (Λούκατς, 2006, 23). Έτσι η χρηματική οικονομία δημιουργεί κοινωνικά φαινόμενα που προσομοιάζουν στην αλλοτρίωση, πχ η υπολογισιμότητα των κοινωνικών σχέσεων, και τα οποία αντιστοίχως επιδρούν αλλοτριωτικά στις κοινωνικές του σχέσεις του ατόμου. Ωστόσο, ο Simmel, σε αντίθεση με το Marx και τον Lukács, δεν προτείνει κάποια εναλλακτική λύση, αλλά δέχεται τις αρνητικές συνέπειες του εκχρηματισμού της κοινωνίας ως αναπόφευκτο δεινό της κοινωνικής εξέλιξης (Λούκατς, 2006, 23). Ως εκ τούτου, η επίδραση του έργου του Simmel κατά την ανάπτυξη της έννοιας της πραγματοποίησης από τον Lukács συνίσταται στην εύστοχη και ξεκάθαρη περιγραφή των συνεπειών του εκχρηματισμού (Λούκατς, 2006, 24), ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί ως μια έκφανση της αλλοτρίωσης.

Περαιτέρω, ο Lukács επηρεάζεται από τη βεμπεριανή σκέψη για τον εξορθολογισμό των κοινωνιών της νεωτερικότητας, ως διαδικασία που διατρέχει κάθε πλευρά της κοινωνικής πραγματικότητας (Λούκατς, 2006, 26-27). Ειδικότερα διαπερνά τόσο τις παραγωγικές σχέσεις, τη διαμόρφωση των επιχειρήσεων, τις μεθόδους παραγωγής, όσο και τους θεσμούς της διοίκησης και της δικαιοσύνης μέσω της ανάπτυξης του γραφειοκρατικού μοντέλου (Λούκατς, 2006, 26-27).

Κύριο χαρακτηριστικό του εξορθολογισμού είναι το απρόσωπο και τυπικό όλων των κοινωνικών σχέσεων και θεσμών όπου εμφανίζεται. Κατ' αυτό τον τρόπο, γίνεται περισσότερο κατανοητή η χρησιμότητα του στη λουκατσιανή θεωρία της πραγματοποίησης, η οποία συνίσταται στην περαιτέρω εξειδίκευση του μαρξικού φετιχισμού του εμπορεύματος. Μέσω του εξορθολογισμού αναπτύσσεται η πραγματοποίηση ως κοινωνικό φαινόμενο, αναφερόμενο στην αποξένωση των

ανθρώπων από την κοινωνία και την ιστορία. Και ως κοινωνικό φαινόμενο έχει, κατ' αντιστοιχία με την πολιτική αλλοτρίωση, καθολικότητα με την έννοια ότι εμφανίζεται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις (Λούκατς, 2006, 28-30).

Παρά το γεγονός ότι ο Lukács επηρεάζεται από τους αστούς θεωρητικούς της εποχής του, ωστόσο δεν ενσωματώνει τις ιδέες τους, αλλά τις χρησιμοποιεί στα πλαίσια της ανάπτυξης της μαρξιστικής θεωρίας (Löwy, 1985, 80). Επιπλέον δεν εκφράζει τη νοσταλγία των αστών θεωρητικών για το παλιό «καθεστώς» της προνεωτερικότητας (Löwy, 1985, 83), αλλά, ως μαρξιστής, υποστηρίζει την κατάργηση της πραγματοποίησης μέσα από την πράξη.

Περαιτέρω και χωρίς να υποτιμάται η διαμέσου του Weber επίδραση της καντιανής φιλοσοφίας στη λουκατσιανή θεωρία της πραγματοποίησης, κομβικής σημασίας αποδεικνύεται η στροφή του Lukács προς τη χεγκελιανή φιλοσοφία. Οικειοποιούμενος τη διαλεκτική του Hegel, αλλά και «τη χεγκελιανή φιλοσοφία της ιστορίας», θα οδηγηθεί τελικά στη μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης, την οποία η αστική τάξη απορρίπτει αποδεχόμενη στωικά την αλλοτρίωση ως συνέπεια της προόδου.

Πράγματι η χεγκελιανή διαλεκτική αποτελεί ένα χρήσιμο «εργαλείο» για το Lukács όσον αφορά την άρση της πραγματοποίησης. Θέτοντας το υποκείμενο σε διαλεκτική σχέση με το αντικείμενο (δίνοντας δηλαδή ενεργό ρόλο στον άνθρωπο), παρακάμπτει το δυϊσμό (υποκειμένου- αντικειμένου) της αστικής σκέψης. Ωστόσο ο Lukács, κατ' αντιστοιχία με το Marx, παραμένει κριτικός προς τον χεγκελιανό ιδεαλισμό σχετικά με το υποκείμενο της ιστορίας, επισημαίνοντας την αδυναμία του Hegel να εντοπίσει τη διαλεκτική της Άρνησης στη σχέση υποκειμένου - αντικειμένου (Löwy, 1985, 41-42). Επί της ουσίας ο Lukács αναζητεί το φορέα της Άρνησης της πραγματοποίησης, για να τον εντοπίσει στο προλεταριάτο.

Η αποπραγματοποίηση αποτελεί την απάντηση στην πραγματοποιημένη (αλλοτριωμένη) συνείδηση, που εκφράζει τη νεωτερική – καπιταλιστική κοινωνία και την εμμονή της στην αντιμετώπιση της πραγματικότητας ως αναλλοίωτου φυσικού δεδομένου (Löwy, 1985, 42-44). Συγκεκριμένα γράφει ο Lukács:

... η ίδια η επίφαση δημιουργείται επίσης από τις συνήθειες της σκέψης και της αισθητηριακής πρόσληψης της απλής αμεσότητας, στην οποία οι άμεσα δεδομένες μορφές των αντικειμένων, η άμεση ύπαρξή τους έτσι - όπως – είναι

εμφανίζεται ως το πρωτεύον, ως το πραγματικό, ως το αντικειμενικό, ενώ αντίθετα οι “σχέσεις” τους [εμφανίζονται] ως κάτι το δευτερεύον, κάτι απλώς υποκειμενικό... (όπως παρατίθεται στο Löwy, 1985, 214-215).

Με αυτή την έννοια η αποπραγμοποίηση προσεγγίζεται ως αποτέλεσμα της ενεργητικής συμμετοχής του υποκειμένου στο κοινωνικό γίνεσθαι και της συναφούς αναγνώρισης της ιστορικότητας και της μεταβλητότητας των σχέσεων. Από κοινωνιολογική άποψη ο Lukács θεωρεί το προλεταριάτο (την εργατική τάξη) ως το υποκείμενο, το οποίο, μέσω της πράξης του, μπορεί να οδηγήσει στην αποπραγμοποίηση, καθόσον επέχει τη θέση του αντικειμένου στην παραγωγική και την ευρύτερα κοινωνική διαδικασία. Το βίωμα αυτό της πραγμοποίησης δε λειτουργεί διαβρωτικά για το προλεταριάτο, αλλά του προσφέρει τη δυνατότητα ταξικής συνείδησης και κατά συνέπεια την άρνηση λειτουργίας του ως αντικειμένου. Η ταξική συνείδηση οδηγεί στη χειραφέτηση του προλεταριάτου μέσα από την πράξη, η οποία στοχεύει στην ανατροπή του «φетиχισμού του εμπορεύματος» ως γενεσιουργού ρόλου της πραγμοποίησης (Löwy, 1985, 45-46).

Εν κατακλείδι, ο Lukács, προσχωρώντας στη μαρξική προβληματική της πραγμοποίησης, εντοπίζει τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, αλλά και τις αντινομίες του σε επίπεδο κοινωνικής σκέψης και καταλήγει αντίστοιχα στην, μέσω της συλλογικής δράσης, επιδίωξη της ανατροπής του. Χωρίς να αποσυνδέει τη σκέψη του από τις επιδράσεις της βεμπεριανής και ζιμελιανής κοινωνιολογίας, τοποθετεί στο επίκεντρο το υποκείμενο (εργαζόμενο), το οποίο, καθώς επηρεάζεται από τις δημιουργούμενες από τον καπιταλισμό κοινωνικές συνθήκες, αναδεικνύεται σε φορέα της Άρνησης του καπιταλιστικού κόσμου και αλλοτρίωσης που αυτός δημιουργεί σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής.

IV

Από την παραπάνω προσέγγιση της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Αρχικά η εργασία, όπως μορφοποιείται στους κόλπους της καπιταλιστικής οικονομίας, αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του φαινομένου της αλλοτρίωσης, ως συνέπεια των διαμεσολαβήσεων ανάμεσα στον παραγωγό και το προϊόν. Ειδικότερα, η εργασία διαμεσολαβείται τόσο από την τεχνολογία, όσο και από τις συνθήκες εργασίας στην καπιταλιστική οικονομία (καταμερισμός, εξειδίκευση κλπ) με γνώμονα το κέρδος (οικονομική αποτελεσματικότητα). Κατά συνέπεια, η βάση της μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης αποδεικνύεται ξεκάθαρα υλιστική.

Μέσα από αυτό το πρίσμα η αποξένωση συνιστά ένα ολιστικό κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο δεν περιορίζεται μόνο στον εργασιακό χώρο και στην αποξένωση του εργάτη από την εργασία, το προϊόν και τον ίδιο (ως ανθρώπινο είδος), αλλά επεκτείνεται και στις σχέσεις του με τους άλλους, διαπερνώντας έτσι την κοινωνία στο σύνολό της.

Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από τη μαρξική προσέγγιση σχετικά με την πραγμάτωση της υπεραξίας στην αγορά και όχι στον χώρο παραγωγής, όπως επισημαίνει ο Harvey αναφέροντας το παράδειγμα της παραγωγής προϊόντων στο κινέζικο εργοστάσιο των οποίων η υπεραξία πραγματοποιείται κατά τη μεταπώλησή τους σε ένα πολυκατάστημα, που αποτελεί έκφραση της κοινωνικής ζωής (Harvey, 2013, 2). Αφετέρου και η λουκατσιανή θεωρία της πραγματοποίησης, συνδυάζοντας το μαρξικό φετιχισμό του εμπορεύματος με τον βεμπεριανό εξορθολογισμό, ο οποίος διατρέχει την οργάνωση της σύγχρονης κοινωνίας, καταλήγει στην *«αποξένωση των ανθρώπων από την κοινωνία και την ιστορία»* (Λούκατς, 2006, 29-30).

Με μαρξιστικούς όρους λοιπόν η αλλοτρίωση αποτελεί φαινόμενο που μπορεί και πρέπει να ξεπεραστεί από το ίδιο το προλεταριάτο και άλλες υποτελείς τάξεις, με στόχο την απελευθέρωσή τους και κατ' επέκταση την αληθινή τους χειραφέτηση. Η προσέγγιση αυτή θέτει στο προσκήνιο τη συλλογική πράξη των μαζών μέσω των κοινωνικών κινημάτων.

Πράγματι η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης αφορά κατά βάση το προλεταριάτο, ως το υποκείμενο που καλείται να την ξεπεράσει μέσα από την ταξική συνειδητοποίηση και τη συλλογική δράση. Κατ' αυτόν τον τρόπο η μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης συνδέεται με ζητήματα θεμελίωσης της ταυτότητας ως βασικής προϋπόθεσης του ανήκειν και μιας ταυτότητας, που αν και στη σύγχρονη

πραγματικότητα συνέχεται με έννοιες όπως το φύλο, η καταγωγή, η θρησκεία κλπ, δεν χάνει ποτέ, κατά τη γνώμη μας, την ταξικότητα της.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Lowith (1954, 210): «...ο Marx απαιτεί μια “ανθρώπινη” χειραφέτηση ... ασκεί κριτική στη μοντέρνα κοινωνία και οικονομία, στην οποία δεν χάνεται η βασική ανθρωπολογική και κατ’ επέκταση φιλοσοφική της έννοια...». Από την άλλη πλευρά ο Meszaros (2016, 24) εύστοχα επισημαίνει ότι πλέον τα κινήματα δεν στοχεύουν στην κατάκτηση της εξουσίας, όπως οραματίζονταν ο Marx και ο Lukács, αλλά σε «στρατηγικές κοινωνικο-οικονομικές εναλλακτικές λύσεις με απώτερες καθολικές συνέπειες».

Αναμφίβολα επιδραστικός αποδεικνύεται ο ρόλος της μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης στη συνάφειά της με τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα, αλλά και την ερμηνεία ευρύτερων κοινωνικών φαινομένων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την κοινωνικο-ψυχολογική ανάλυση της αλλοτρίωσης από τον M. Seeman (1959), ο οποίος επιχειρεί τη σύνδεση της ιστορίας με την καταγραφή φαινομένων μέσω της έρευνας, προσεγγίζοντας την αλλοτρίωση από την πλευρά του δρώντος υποκειμένου και της έλλειψης εμπιστοσύνης που βιώνει, καταγράφοντας πέντε μορφές αλλοτρίωσης (Seeman 1959, 783-784).

Αξιοσημείωτη επίσης καθίσταται η οπτική του Debord, ο οποίος συσχετίζει την αλλοτρίωση με το φαινόμενο της μαζικής κουλτούρας, στο έργο του «Η κοινωνία του θεάματος» (1967), συνδέοντας την παραγωγική δραστηριότητα με την ευρύτερη κοινωνική σφαίρα, προφέροντας μια νέα οπτική (Musto, 2021, 22). Αλλά και ο μαρξιστής κοινωνικός γεωγράφος Lefebvre, ασχολούμενος με τον χώρο και το αστικό περιβάλλον, αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα οπτική της αλλοτρίωσης και των κοινωνικών κινήματων που αναπτύσσονται στο αστικό τοπίο (Yuill, 2011, 107).

Συμπερασματικά, η μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης παραμένει πάντα επίκαιρη. Εντούτοις, στο σημερινό ρευστό «μετα-βιομηχανικό» καπιταλισμό της παγκοσμιοποίησης και των αλλαγών στην εργασία και στις κοινωνικές σχέσεις, διαφοροποιούνται οι μορφές τόσο της εκδήλωσης της αλλοτρίωσης, όσο και της συλλογικής πράξης, που τείνει στην άρση της.

Βάσει των παραπάνω, κρίνουμε ότι απαιτείται και θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, μια προσέγγιση επανανοηματοδότησης της αλλοτρίωσης, όπως αυτή σκιαγραφείται στο έργο σύγχρονων συγγραφέων με έμφαση στον Bauman, και τον Harvey, ώστε να αναδείξουμε τη σημασία της σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες της ανάπτυξης και της δυναμικής των νέων κοινωνικών κινήματων.

Κεφάλαιο 2° : «Η έννοια της αλλοτρίωσης στο πλαίσιο της σύγχρονης – ρευστής νεωτερικότητας και η σύνδεσή της με τα κοινωνικά κινήματα»

Η αποξένωση των ανθρώπων στο πεδίο της εργασίας, συνδεόμενη με την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης (κοινωνικά κινήματα), συνιστά, με όρους μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης, πολύ σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο. Ωστόσο, καθώς, όπως είδαμε και παραπάνω, οι εργαζόμενοι ως άτομα αναπτύσσονται στην ευρύτερη κοινωνία και επηρεάζονται από αυτήν, καθίσταται σημαντικό να αποτυπωθεί η παρούσα κοινωνικοϊστορική συγκυρία, προκειμένου να προσδιοριστεί και ο τρόπος εκδήλωσης της αλλοτρίωσης συνολικά και ειδικότερα σε σχέση με τη δυναμική των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων.

Στους κόλπους της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας εντοπίζεται η ρευστότητα, ως χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Η ρευστότητα κατά μια εκδοχή (Bauman) προκύπτει από την έλλειψη εμπιστοσύνης και οδηγεί στην αποσύνδεση των κοινωνικών δρώντων μεταξύ τους. Κατ' άλλη εκδοχή (Harvey) προκύπτει από την αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής οικονομίας και επιβάλλει ένα διαφορετικό εργασιακό και κατ' επέκταση κοινωνικό μοντέλο, το οποίο επηρεάζει και την κοινωνική δράση.

Επιπρόσθετα, η ταχύτατη ανάπτυξη της τεχνολογίας, επιφέρει τεράστιες αλλαγές στον χωροχρόνο, με αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό της εργασίας και των κοινωνικών σχέσεων. Συνεπώς, διαφοροποιούνται τόσο οι κοινωνικοί δρώντες (εργαζόμενοι), όσο και οι μορφές επικοινωνίας και εκδήλωσής της κοινωνικής δράσης.

Υπό το πρίσμα αυτό επιχειρούμε στο παρόν κεφάλαιο την επικαιροποίηση και κριτική της μαρξιστικής έννοιας της αλλοτρίωσης, ως ευρύτερου κοινωνικού φαινομένου με αφετηρία τις εργασιακές σχέσεις και το περιβάλλον ανάπτυξής τους.

I

Η ρευστότητα, υπό την έννοια του συνεχούς επαναπροσδιορισμού των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών, είναι χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας, όπως τονίζουν άλλωστε οι Marx και Engels στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, αναφέροντας ότι «Κάθε τι συμπαγές εξατμίζεται...», καθώς περιγράφουν την αστική

τάξη και το ρόλο της στη βιομηχανική επανάσταση, ως θεμέλιο του καπιταλιστικού συστήματος. Οι ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές από τη βιομηχανική επανάσταση έως σήμερα επιβεβαιώνουν το επίκαιρο της παραπάνω φράσης για την οικονομικο-πολιτική συγκυρία.

Έτσι, όπως εύστοχα επισημαίνει και ο Berman:

Νεωτερικότητα είναι ότι βρισκόμαστε σε ένα περιβάλλον το οποίο υπόσχεται περιπέτεια... **μετασχηματισμό του εαυτού μας και του κόσμου** και ταυτοχρόνως **απειλεί να καταστρέψει όλα όσα έχουμε, όλα όσα γνωρίζουμε, όλα όσα είμαστε**. ... Το να είμαστε σύγχρονοι σημαίνει ότι είμαστε μέρος του σύμπαντος στο οποίο όπως είπε ο Marx, “καθετί το κλειστό και το στεκόμενο εξατμίζεται” (όπως παρατίθεται στο Harvey, 2007, 32, τονισμός δικός μας).

Τον μετασχηματισμό αυτό εντοπίζει και ο Z. Bauman (1925-2017), στην έννοια της ρευστότητας, η οποία διατρέχει το ύστερο έργο του, περιγράφοντας τη σύγχρονη νεωτερικότητα και τα δεινά της στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Παρότι η αλλοτρίωση δεν υπάρχει ως θεματική στο έργο του, η από την πλευρά του κριτική προσέγγιση των κοινωνικών συνθηκών με όρους ρευστότητα συμβάλλει στη μελέτη της.

Από τη δική του πλευρά ο D. Harvey (1935-), εντοπίζει τη ρευστότητα προσεγγίζοντας τη σύγχρονη νεωτερικότητα με οικονομικούς όρους αναδεικνύοντας την έννοια της μαρξιστικής αλλοτρίωσης στις θέσεις του για τα νέα κοινωνικά κινήματα. Παρά ταύτα εντοπίζονται κοινά σημεία στη σκέψη τους.

Καταρχάς οι δύο διανοητές συγκλίνουν στην αναγνώριση της ρευστότητας ως χαρακτηριστικού της εξελισσόμενης νεωτερικότητας. Στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον παρατηρούνται ταχύτατες αλλαγές, οι οποίες, δεν παγιώνονται. Έτσι, ο Bauman δανείζεται τον γκραμσιανό όρο της «μεσοβασιλείας», επισημαίνοντας ότι κύριο χαρακτηριστικό της εποχής μας είναι η πιθανότητα να συμβεί οτιδήποτε (Bauman 2016, 37-38).

Παράλληλα ο Harvey διαπιστώνει την «έντονη *δυσπιστία για όλους τους οικουμενικούς ή “ολοκληρωτικούς” λόγους*», η οποία λόγω της υπερσυσσώρευσης πληροφορίας παγιποιείται, αλλά και τον «*κατακερματισμό*», το «*φευγαλέο*» και *εφήμερο...*» (Harvey 2007, 29-31) σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Ταυτόχρονα απορρίπτει τον όρο «μεταμοντερνισμό» (άλλως «μετανεωτερικότητα»), ως τάση της

σύγχρονης νεωτερικότητας και μετάβασης σε άλλη περίοδο, καθώς, όπως σημειώνει και ο T. Eagleton, το εν λόγω φαινόμενο δεν αποτελεί παρά μια αντίδραση στην αυστηρότητα του μοντερνισμού που ακολουθεί τους κανόνες της αγοράς (Harvey 2007, 29-31).

Επιπλέον, αξίζει να επισημανθεί ότι την ίδια στιγμή που η ρευστή νεωτερικότητα, ως αβέβαιη συγκυρία, κατά τον Bauman, βρίσκεται σε κρίση, κατά τον Harvey είναι η μετεξέλιξη του καπιταλισμού (*«ενέλικτη συσσώρευση»*- ρευστότητα, βλ. 2007, 206) που δημιουργεί κρίσεις (Harvey 2007, 225). Ποιοι είναι όμως οι γενεσιουργοί λόγοι της ρευστότητας;

Α) Ο Bauman συναρτά τη ρευστότητα με έναν υπαρξιακής φύσης φόβο των ανθρώπων λόγω της έκθεσής τους στην αβεβαιότητα (Bauman, 2017, 23). Ο φόβος πηγάζει αφενός από τις αρνητικές επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης (Bauman, 2017, 24) αποτελώντας νέα πηγή κερδών και πλουτισμού για το κεφάλαιο, το οποίο με τη σειρά του επενδύει στη δημιουργία νέων ασφαλειών για τα άτομα (Bauman, 2017, 32). Αφετέρου ο φόβος συνδέεται με την έλλειψη εμπιστοσύνης των ατόμων στους θεσμούς και ειδικότερα στο κράτος, το οποίο στο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο έχει απεμπολήσει τόσο τον προστατευτικό χαρακτήρα του (κράτος πρόνοιας) [Bauman, 2017, 102-103], όσο και μέρος της εθνικής κυριαρχίας (εξουσίας) [Bauman, 2017, 16].

Έτσι ο φόβος σε ατομικό (κοινωνικό) επίπεδο οδηγεί σε *«απορρύθμιση και ... ατομικοποίηση»* (Bauman, 2017, 116) και κατ' επέκταση σε διάσπαση της συλλογικότητας και της αίσθησης του ανήκειν των ατόμων. Η απώλεια αλληλεγγύης οφείλεται στην ανεπάρκεια του κράτους να λειτουργήσει ως διαχειριστής των ανασφάλειών των ατόμων και στην αντικατάστασή του από τον ανταγωνισμό, ο οποίος λειτουργεί *«de jure»* για τα άτομα (Bauman, 2017, 117).

Περαιτέρω, ο Bauman σκιαγραφεί τα σύγχρονα υποκείμενα ως απομονωμένα και εγκαταλειμμένα στη δίνη της παγκοσμιοποίησης με μόνο όπλο τις δυνάμεις τους. Αποτελούν τις, κατά τον Castel, *«επικίνδυνες τάξεις»*, δηλαδή τους νέους κοινωνικά αποκλεισμένους (θέση στην οποία βρίσκεται εν δυνάμει ο κάθε άνθρωπος), ή τα *«απόβλητα»* (Bauman, 2017, 117-120). Η κοινωνική διαστρωμάτωση προσδιορίζεται πλέον από τη δυνατότητα κίνησης των ανθρώπων στο χώρο. Η κίνηση σχετίζεται τόσο με την κινητικότητα του κεφαλαίου (Bauman, 2017, 22) στο μη χωρικό τόπο της οικονομίας, όσο και με τη δυνατότητα κίνησης των ατόμων στο φυσικό χώρο,

επιβεβαιώνοντας αυτό που είχε παρατηρήσει πολύ νωρίτερα ο Lefebvre: «... ο καπιταλισμός κατόρθωσε να παρακάμψει (αν όχι να λύσει) τις εσωτερικές του αντιφάσεις. Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε με τι κόστος, αλλά ξέρουμε τον τρόπο: κατακτώντας το χώρο, παράγοντας χώρο» (όπως παρατίθεται στο Ν. Βάιου, Κ. Χατζημιχάλης, 2012, 85).

Παρότι ο Bauman διαφοροποιείται από τη μαρξιστική ανάλυση, καθώς αποδίδει την κοινωνική διαστρωμάτωση στην κατανομή ισχύος και όχι στην ταξική διάρθρωση (Best 2020, 17-18), εντούτοις αναφέρεται στις σύγχρονες πόλεις ως «πεδία μαχών» (Bauman, 2017, 138) αντιπαραβάλλοντας την τοπικότητα στην παγκόσμια ισχύ. Στη νέα δομή των πόλεων το αστικό τοπίο χωρίζεται σε «εθελοντικά και αθέλητα γκέτο» (Bauman, 2017, 127), τα οποία αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα την απομόνωση των ισχυρών και τον εγκλωβισμό των αδυνάτων. Επαναπροσδιορίζεται έτσι όχι μόνο το υποκείμενο, αλλά και ο χώρος δράσης του. Η τοπικότητα αναλύεται πλέον σε «τοπικά νοήματα και ταυτότητες» (ibid), στοιχεία που ενυπάρχουν και στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα πόλης (Harvey 2013, 37-38).

Επιπρόσθετα, σε πολιτικό επίπεδο ο φόβος συνδέεται με την αποδυνάμωση του έθνους κράτους (ως θεσμού εμπιστοσύνης για τους πολίτες) και την υποκατάστασή από υπερεθνικούς οργανισμούς. Επισημαίνεται, ότι η πολιτική διαχωρίζεται από την εξουσία. Τα κράτη βιώνουν τη μείωση της κυριαρχίας τους και ταυτόχρονα η εξουσία δεν μπορεί να συμβαδίσει με την πολιτική (απόφαση περί του πράττειν), καθώς τα κέντρα αποφάσεων είναι υπερεθνικά και λειτουργούν με μη πολιτικά κριτήρια (Harvey 2013, 16, 138). Όσον αφορά την πολιτική δράση των ατόμων, η αντίδραση αναπτύσσεται αποκλειστικά σε τοπικό επίπεδο και χωρίς αναφορά στα μείζονα ζητήματα, καθώς αυτά ορίζονται «υπερτοπικά» και εμφανίζονται ως έτοιμες αποφάσεις στερούμενες εναλλακτικών προοπτικών¹.

Ισχυριζόμαστε, ότι η σκέψη του Bauman προσεγγίζει την πολιτική αλλοτρίωση, κατά τη διάκριση του Löwith (1954, 211-228), ο οποίος εντοπίζει εσωτερικό διχασμό του ατόμου, καθώς αυτό λειτουργεί ταυτόχρονα ως πολίτης και ως ιδιώτης. Ο διχασμός

¹ Βλ. και την αγγλική συντομογραφία T.I.N.A. (there is no alternative) που συνδέθηκε με την άσκηση της πολιτικής της Μ. Thatcher και η οποία επανέκαμψε στις μέρες μας κατά την περίοδο των μνημονίων. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-21703018>

προκύπτει κατ' αντιστοιχία από την αδυναμία συμπόρευσης πολιτικής και εξουσίας του κράτους σε θεσμικό επίπεδο.

Τέλος, ο Bauman (2017, 159), διερωτώμενος για τη δυνατότητα διεξόδου από τα δεινά της εποχής μας, χρησιμοποιεί την έννοια της «ουτοπίας», δηλαδή της επιθυμίας για έναν κόσμο απαλλαγμένο από το φόβο. Προσεγγίζοντας ετυμολογικά τη φράση [(«ου τόπος» που σημαίνει «πουθενά»)], Bauman 2017, 159] και επισημαίνοντας ότι ταυτίζεται με την ιδέα της αλλαγής του υπάρχοντος κόσμου, την κατατάσσει στα αιτήματα της νεωτερικότητας. Σε αντίθεση με τη σταθερότητα και την εμπιστοσύνη της πρώιμης νεωτερικότητας, η ρευστή νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από αστάθεια και αμφισβήτηση για τον κόσμο και τείνει προς την ουτοπία, δηλαδή την ανατροπή (Bauman 2017, 164), θέτοντας έτσι το πράττειν στο προσκήνιο.

Ωστόσο, ο Bauman υποστηρίζει ότι ο σημερινός άνθρωπος είναι «κυνηγός». Πρόκειται για ιδεότυπο που αναπτύσσει για να περιγράψει το σύγχρονο υποκείμενο (Bauman 2017, 165-167), το οποίο απέχει από τη συλλογική δράση. Ο ατομισμός του «κυνηγού» δεν μπορεί να οδηγήσει στην ουτοπία, δηλαδή στην ανατροπή, καθώς υπάρχει η τάση για αέναη αυτοϊκανοποίηση μέσω της κατανάλωσης και για συνεχή απαξίωση των πάντων, καθιστώντας μάταιη ή και αδύνατη κάθε προσπάθεια για αλλαγή (Bauman 2017, 171-172). Επιπλέον, η ουτοπία στη ρευστή νεωτερικότητα αντικαθίσταται από τη διαρκή επανοικειοποίηση των πραγμάτων συμπλέοντας με το καταναλωτικό πρότυπο (Bauman 2017, 171). Έτσι ο Bauman εντοπίζει μια ματαιότητα ως προς την αλλαγή του κόσμου, γεγονός που απορρέει και από την προσέγγιση της ατομικότητας με τη μορφή του κυνηγού.

Συμπερασματικά, η ρευστή κοινωνία περιγράφεται από τον Bauman ως αποξενωτική για τα άτομα, ωθώντας τα στην αδράνεια μέσω του καταναλωτισμού. Επιπλέον, ο φόβος και η έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς, και κατ' επέκταση στους φορείς έκφρασης της συλλογικότητας, επαυξάνει την αδράνεια και την αίσθηση μοναχικότητας στον κόσμο. Η μοναχικότητα και ο ατομισμός οδηγούν υποδόρια στην κοινωνική αλλοτρίωση (Löwith 1954), καθόσον αποξενώνουν τα άτομα μεταξύ τους και κάμπτουν την αίσθηση συλλογικότητας.

Β) Ο Harvey (2007, 140) προσεγγίζει τη ρευστότητα μαρξιστικά, αναλύοντας την έννοια του εκσυγχρονισμού της νεωτερικής εποχής.

Αρχικά, κατ' αντιστοιχία με το Marx, αναδεικνύει την έννοια της αβεβαιότητας ως χαρακτηριστικού του μοντέρνου καπιταλιστικού κόσμου, το οποίο ενυπάρχει και στη μεταβιομηχανική εποχή, αναφερόμενος στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* κατά το οποίο: «... η αιώνια αβεβαιότητα και κίνηση διακρίνουν την αστική εποχή από τις προηγούμενες.» (Harvey 2007, 141).

Παραπέμποντας στη λουκασιανή πραγματοποίηση, ο Harvey επισημαίνει το στοιχείο του απρόσωπου και της διάλυσης των δεσμών στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και την αντικειμενικοποίησή τους, λόγω του καθολικού συστήματος αξιολόγησης της εγχρήματης οικονομίας (Harvey 2007, 142, 145). Περαιτέρω τονίζει τη σημασία του καταμερισμού εργασίας για τον καπιταλισμό και τα αλλοτριωτικά αποτελέσματα της μισθωτής εργασίας στα άτομα, ως απαραίτητες συνθήκες λειτουργίας του, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα το στοιχείο του Άλλου για τις μειονοτικές ομάδες (γυναίκες, αλλοεθνείς κλπ) [Harvey, 2007, 146-148]. Τέλος, υπερασπίζεται τη μαρξιστική οπτική της νεωτερικότητας, καθώς σε αυτήν καταδεικνύεται ότι η ανάγκη του καπιταλισμού για «νεωτερισμούς» στα παραγωγικά μέσα επηρεάζει ευρύτερα τη ζωή των ανθρώπων. Συγκεκριμένα παραπέμπει στο *Κεφάλαιο*, όπου αναφέρεται ότι «...η αβεβαιότητα και η αστάθεια στις οποίες η μηχανική παραγωγή υποτάσσει την εργασία, επομένως και την κατάσταση της ζωής του εργάτη γίνονται φυσιολογικό φαινόμενο...» (όπως παρατίθεται στο Harvey, 2007, 149-150).

Κοντολογίς, ο Harvey αναλύει τη ρευστότητα ιστορικά, μέσα από το μετασχηματισμό του καπιταλισμού, διαχωρίζοντας τη νεωτερικότητα στη φορντική (από το σύστημα παραγωγής του βιομήχανου Ford) και τη μεταβιομηχανική περίοδο, την οποία προσεγγίζει ως «ευέλικτη συσσώρευση», και στις οποίες αναπτύσσεται και ο αντίστοιχος τρόπος ζωής. Κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού είναι η συσσώρευση του κεφαλαίου και το μεταβαλλόμενο στοιχείο είναι ο τρόπος επίτευξής της.

Ο φορντισμός κατά τον Harvey διακρινόταν κυρίως για τη σύνδεση της μαζικής παραγωγής με τη μαζική κατανάλωση. Και ήταν απαραίτητο να αναπτυχθεί, όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Gramsci, στον οποίο και παραπέμπει ο Harvey, στα Τετράδια της Φυλακής, με «... συλλογική προσπάθεια ... με πρωτοφανή ταχύτητα και με επίγνωση του σκοπού... ένας νέος τύπος εργάτη και ένα νέος τύπος ανθρώπου» (όπως παρατίθεται στο Harvey 2007, 177). Το εργασιακό μοντέλο απαιτούσε μια δημοκρατική κοινωνία διαμορφώνοντας και τα αντίστοιχα υποκείμενα.

Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί σύμπλευση στο σημείο αυτό, αν και από διαφορετικές κατευθύνσεις, του Harvey με τον Bauman, καθώς και οι δύο αναφέρονται στο φορντικό μοντέλο και στο ρόλο του κράτους. Ο Bauman (2012, 73-74) εντοπίζει μια σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ του Ford και των εργαζομένων του, η οποία οδήγησε στην ανάγκη ισορροπίας των δύο πλευρών, παρά τις ενυπάρχουσες ανισότητες. Το δε ρόλο του ισορροπιστή διαδραμάτισε το κράτος πρόνοιας λειτουργώντας προστατευτικά.

Ο Harvey (2007, 190) παρότι αποδέχεται την ύπαρξη του κράτους πρόνοιας και τη δημοκρατικότητά του, αναδεικνύει την ταξικότητα του κρατικού παρεμβατισμού, τονίζοντας την αλληλεξάρτησή του με τον φορντισμό, λόγω της ανάγκης διατήρησης της ισορροπίας συγκεκριμένων οικονομικών δυνάμεων – συμφερόντων, καθόσον οικονομία και κρατική ισχύς ταυτίζονται. Επιπρόσθετα επισημαίνει και τη δημιουργία καταναλωτικού προτύπου, δηλαδή κουλτούρας, μέσω του φορντισμού.

Παρά την εξάπλωση του φορντικού μοντέλου σε όλη τη Δύση μεταπολεμικά, που σήμανε την απαρχή ενός διεθνοποιημένου καπιταλισμού (Harvey 2007, 192), η οικονομική κάμψη των δεκαετιών 1970 - 1980 οδήγησε σε αναδιάρθρωση της οικονομίας, δηλαδή στην κατά τον Harvey «*ευέλικτη συσσώρευση*» (Harvey 2007, 206). Η παγκοσμιοποιημένη περίοδος διακρίνεται από ρευστότητα που αποτυπώνεται σε: ευέλικτες μορφές εργασίας, «*νέους τομείς παραγωγής*», αναδιάρθρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας (Harvey 2007, 206). Επιπλέον, η πληροφορία εμπορευματοποιείται, καθώς καθίσταται σημαντική για τη διάρθρωση των επιχειρήσεων και για τη λήψη αποφάσεων (Harvey 2007, 219). Τέλος, η ανάπτυξη της τεχνολογίας επηρεάζει όλους τους τομείς της οικονομίας και κυρίως τη διάρθρωση της εργασίας (θέσεις, χώρος κλπ), λόγω της επίδρασης που ασκεί στον χώρο και τον χρόνο.

Η ρευστότητα της μεταφορντικής περιόδου ή η κατά τον Harvey «*ευέλικτη συσσώρευση*» με βασικό χαρακτηριστικό τον πρόσκαιρο χαρακτήρα σε όλους τους τομείς της ζωής και κυρίως στη «*συλλογική δράση*» στον χώρο εργασίας, είχε, σύμφωνα πάντα με τον Harvey, ως συνέπεια την στροφή στον ατομικισμό (Harvey 2007, 236). Παρότι πάντως, ο ατομικισμός επισημαίνεται και από τον Bauman, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ο τρόπος προσέγγισης του Harvey διαφέρει καθότι αναδεικνύει τη δυνατότητα συλλογικής δράσης ως υπαρκτού τρόπου άρσης της αλλοτρίωσης.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι η ρευστή νεωτερικότητα δημιουργεί ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο, εντός του οποίου η αλλοτρίωση επαναπροσδιορίζεται αποκτώντας ευρύτερο περιεχόμενο, εστιάζεται κυρίως στην αποξένωση των ανθρώπων μεταξύ τους και κατ' επέκταση στην ακύρωση ή στην ανάπτυξη συλλογικής δράσης. Σε κάθε περίπτωση οι αλλαγές στην τεχνολογία και στο χωροχρόνο επιδρούν στην εργασία και στα δρώντα υποκείμενα και συνεπώς στην εξέλιξη του φαινομένου της αλλοτρίωσης.

II

Η αλματώδης τεχνολογική ανάπτυξη αναδιάρθρωσε τις έννοιες του χώρου και του χρόνου κατά τη μετάβαση από την προνεωτερικότητα στη βιομηχανική εποχή και εν συνεχεία στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Ο τόπος και ο τρόπος παροχής της εργασίας αλλάξαν δραματικά θεμελιώνοντας ένα νέο πρότυπο ζωής και επιδρώντας σημαντικά στο φαινόμενο της αλλοτρίωσης. Για παράδειγμα η εργασία σε μεγάλο βαθμό πλέον παρέχεται εξ αποστάσεως, αλλάζοντας το χώρο, αλλά κυρίως τον εργασιακό χρόνο, ο οποίος συμπιέζεται, δεδομένου ότι στην ίδια ώρα ο εργαζόμενος καλείται να κάνει περισσότερα πράγματα συνήθως ταυτόχρονα (Rosa, 221,60). Έτσι αλλάζουν οι συνθήκες εργασίας αλλά και ο ίδιος ο εργαζόμενος, ως δρών υποκείμενο. Κατ' επέκταση η αλλοτρίωση και τα κοινωνικά κινήματα παίρνουν διαφορετικές και ποικίλες μορφές.

Ο χώρος και ο χρόνος στη νεωτερικότητα αποτελούν έννοιες κοινωνικά κατασκευασμένες (Harvey, 2007, 274, Lefebvre, 2006, 213, Giddens 2014, 49), καθώς προσδιορίζονται από κοινωνικές ή υλικές (Harvey) πρακτικές σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο. Η νεωτερικότητα μέσω της τεχνολογίας συντελεί στον εκτοπισμό του χώρου από τον χρόνο (Harvey, 2007, 277), το δε φαινόμενο αυτό εντοπίζεται από περισσότερους σύγχρονους συγγραφείς. Συγκεκριμένα ο Giddens (2014, 49) αναφέρει ότι στη νεωτερικότητα: *«Ο χρονικός συντονισμός αποτελεί τη βάση για τον έλεγχο του χώρου»*.

Η νεωτερικότητα οδήγησε στη *«συμπίεση του χρόνου -χώρου»*, δηλαδή στην ανατροπή και στην αλλαγή των *«αντικειμενικών ιδιοτήτων»* τους από την πρακτική

(Harvey 2007, 322). Η ρευστότητα μέσω της «ευέλικτης συσσώρευσης» εντείνει αυτή τη συμπίεση (Harvey 2007, 372).

Ο Giddens από την πλευρά του επισημαίνει ότι η εξίσωση χρόνου και χώρου, η οποία οδηγεί στην «*αποσύνδεση των κοινωνικών συστημάτων*», δηλαδή στην αναπροσαρμογή των κοινωνικών σχέσεων σε αόριστα «*χωροχρονικά διαστήματα*» (Giddens, 2014, 52-55). Το χρήμα αποτελεί παράδειγμα τέτοιας αποσύνδεσης, καθώς λειτουργώντας ως «*συμβολικός δείκτης*» και όχι ως μέσο κυκλοφορίας, επανανοηματοδοτεί το χωροχρόνο, συνδυάζοντας την αναβολή της άμεσης δΟΣΟΛΗΨΙΑΣ (χρόνος) και την αποσύνδεση της φυσικής παρουσίας από την ιδιοκτησία (χώρος).

Επιπλέον, ο χωροχρόνος αφορά την κοινωνική δράση και αντικατοπτρίζει κοινωνικούς συσχετισμούς δυνάμεων (Harvey, 2007, 302), όπως προκύπτει και από το μαρξικό συσχετισμό του χρήματος με το χρόνο (Harvey, 2007, 305), σύμφωνα με το οποίο η επικράτηση του χρήματος στην οικονομία ωθεί στον επαναπροσδιορισμό του χωροχρόνου και κατ' επέκταση των κοινωνικών σχέσεων (βλ. Giddens ο.π.). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Bourdieu συνδέοντας το χωροχρόνο με την κοινωνική πρακτική των ομάδων ως μια «*διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο σώμα και σε μια δομημένη οργάνωση του χώρου και του χρόνου*» (όπως παρατίθεται στο Harvey, 2007, 289). Σε τελική ανάλυση, ο εκσυγχρονισμός του καπιταλισμού οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό του χωροχρόνου (Harvey, 2007, 290) και κατ' αποτέλεσμα και των κοινωνικώς δρώντων.

Σημασία, ωστόσο, πρέπει να δοθεί στο γεγονός ότι στη νεωτερικότητα αναπροσαρμόζεται και ο χώρος. Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας τείνει στην απροσδιοριστία του, μέσω της αποσύνδεσης από τη φυσική παρουσία, αλλά και στη συμπύκνωσή του, λόγω της εκμηδένισης των χωρικών αποστάσεων (Harvey, 2007, 385, 392).

Με την κατάργηση του χώρου, επικρατεί ο τόπος, που, σύμφωνα με τον Harvey, ταυτίζεται με την εγγύτητα του φυσικού χώρου (Harvey, 2007, 49) και την ανάγκη της «*εξατομίκευσης*» (Harvey, 2007, 398). Ο χώρος ωστόσο συνδέεται και με το ανήκειν, δηλαδή την ταυτότητά των υποκειμένων (Harvey, 2007, 398) θέτοντας το ζήτημα ανάπτυξης συλλογικής ταυτότητας, ως μείζονος σημασίας για τα κοινωνικά κινήματα (Della Porta, Diani, 2010, 63).

Από την άλλη πλευρά η χρονική επιτάχυνση, δηλαδή η ανακύκλωση του κεφαλαίου στην παραγωγή, αποτελεί για τον Harvey (Harvey, 2007, 373) τη σημαντικότερη συνέπεια της ρευστής νεωτερικότητας για το χωροχρόνο επηρεάζοντας την κατανάλωση και κατά συνέπεια την κοινωνική ζωή. Δίνεται πλέον έμφαση στο στιγμιαίο και αναλώσιμο χαρακτήρα σε επίπεδο ιδεών, αξιών, αποφάσεων και καταναλωτικών συνηθειών (Harvey, 2007, 374). Ως αξιοσημείωτο παράδειγμα αναφέρουμε τον καταναλωτισμό και την προσωρινότητα ακόμα και στο επίπεδο ερωτικών σχέσεων, την οποία αναλύει μέσα από τη δική του οπτική ο Bauman (2012, 115 επ.).

Περαιτέρω και άλλοι σύγχρονοι θεωρητικοί συσχετίζουν την επιτάχυνση με την τεχνολογία και τις επιδράσεις της στην κοινωνική ζωή. Ειδικότερα ο H. Rosa (2021, 12) υποστηρίζει, προσεγγίζοντας τη σύγχρονη αλλοτρίωση, ότι η επιτάχυνση αποτελεί τη συνεχή ανάπτυξη και καινοτομία, παρατηρεί δε ότι η τεχνολογική ανάπτυξη, που συνεχεται με την παραγωγή, έχει εκούσιο χαρακτήρα (Rosa, 2021, 42). Μέσα από ένα άλλο πρίσμα, ο Feenberg (2005, 48), προσεγγίζοντας τη μαρξιστική σκέψη, εύστοχα επισημαίνει την ταξικότητα της τεχνολογίας διαμεσολαβώντας κάθε κοινωνικό θεσμό. Εν τέλει η χρήση των νέων τεχνολογιών στον εργασιακό και τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο καταδεικνύει νέες μορφές αλλοτρίωσης.

Ειδικότερα η τεχνολογία, χάρη στην επικράτηση της εικόνας στην καθημερινότητα, καθιστά το θέαμα, το οποίο εδράζεται στα μέσα μαζικής ενημέρωσης (εφεξής media) και πλέον στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (εφεξής social media), βασικό πυλώνα της σύγχρονης ζωής. Εντός του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού οι νέες τεχνολογίες αλλάζουν την εργασία, ψηφιοποιώντας τη, και παράλληλα δημιουργούν μια νέα κουλτούρα (πρότυπο) κατανάλωσης εικόνων λόγω της επικράτησης των social media, σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής.

Στο πλαίσιο αυτό καθίσταται επίκαιρη η θεωρία του Debord (1986, 24) για το θέαμα, στην οποία ο διανοητής επισημαίνει ότι η κουλτούρα θεμελιώνεται στο θέαμα ως αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας και, συνεπώς, συσχετίζεται και με τις συνθήκες παραγωγής. Περαιτέρω αναφέρει ότι το θέαμα αποτελεί την «ολοκληρωτική» επικράτηση του εμπορεύματος στην κοινωνική ζωή (Debord 1986, 41), επιβεβαιώνοντας τη μαρξιστική οπτική για τη δημιουργία κουλτούρας μέσω της παραγωγής.

Παρότι ο Debord προσεγγίζει το θέαμα μέσω των παραδοσιακών media (τηλεόραση, εφημερίδες κλπ), η σκέψη του προσιδιάζει και για τα social media, τα οποία διαφοροποιούνται ως προς τον τρόπο λειτουργίας, καθώς αφορούν περισσότερες μορφές κοινωνικών σχέσεων, λόγω της δυνατότητας αλληλεπίδρασης των χρηστών μεταξύ τους, και δεν περιορίζονται στην “κλασική” σχέση απεύθυνσης του ενός στους πολλούς (όπως τα media) [Ringer- Briziarelli, 2016, 39]. Επιπλέον, στο σύγχρονο κόσμο ταυτίζεται η παραγωγή και η κατανάλωση του ψηφιακού περιεχομένου (ibid). Για παράδειγμα, η δημοσίευση μιας φωτογραφίας στο Facebook (παραγόμενο περιεχόμενο) γίνεται άμεσα ορατή (κατανάλωση) στους χρήστες- ακόλουθους του ατόμου που την “ανεβάζει”.

Τα social media, λοιπόν, αποτελούν ταυτόχρονα μέσα παραγωγής αλλά και κατανάλωσης διαμορφώνοντας την επικρατούσα κουλτούρα και ιδεολογία (Ringer- Briziarelli, 2016, 39). Η ιδιαιτερότητα αυτή αναβαθμίζει τη μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης, μέσα από την ανάλυση του Debord για το θέαμα, διότι, πέρα από την υποκρυπτόμενη εργασία, υπάρχει η διαμεσολάβηση των κοινωνικών σχέσεων από την επικοινωνία (Ringer- Briziarelli, 2016, 38). Ειδικότερα, η διαμεσολάβηση συμβάλλει στη μείωση της δυνατότητας των ατόμων να αναπτύσσουν κριτική σκέψη και κατ’ επέκταση κοινωνική/ταξική συνείδηση, καθώς τα media λειτουργούν ως ιδεολογικοί μηχανισμοί (σύμφωνα με τον Althusser) [Ringer- Briziarelli, 2016, 41].

Ο Debord (1986, 24) προσεγγίζει το θέαμα ως *«κοινωνική σχέση μεσολαβημένη από εικόνες»*. Η διαμεσολάβηση εντοπίζεται μεταξύ της πραγματικότητας της κοινωνικής ζωής και της πρόσληψής της μέσω της εικόνας. Έτσι, με την «επέλαση» θεάματος το άτομο αδυνατεί να βιώσει την πραγματικότητα (Ringer- Briziarelli, 2016, 43). Εστιάζοντας στην αλλοτριωτική φύση του θεάματος ο Debord περιγράφει το θέαμα ως *«... έκφραση του διαχωρισμού και της αποξένωσης των ανθρώπων μεταξύ τους»* (Debord 1986, 153), παραπέμποντας έτσι στην τελευταία μορφή της μαρξικής αλλοτριώσεως (της αποξένωσης των ατόμων μεταξύ τους), που συνιστά την απώτερη συνέπεια των υπόλοιπων μορφών (Meszaros, 2016, 16-17), ιδιαίτερος κρίσιμη για τη δυνατότητα συλλογικής δράσης.

Ακόμη, η αλλοτριωτική δύναμη του θεάματος συσχετίζεται και με τη λουκατσιανή πραγμοποίηση, κατά την οποία *«ένας ιστορικά προσδιορισμένος θεσμός φυσικοποιείται, γίνεται καθολικός και υπάρχει οντολογικά ως αντικείμενο»* (Ringer-

Briziarelli, 2016, 42). Συνεπώς, η κοινωνιολογική ερμηνεία του θεάματος από τον Debord αποτελεί μια εξειδίκευση της μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης, εστιασμένη στην κατανάλωση (Ringer- Briziarelli, 2016, 43), η οποία καθίσταται κατ' αυτό τον τρόπο και αίτιο της σύγχρονης αλλοτρίωσης.

Μετατοπίζοντας στο σημείο αυτό την ανάλυση μας στη σημερινή πραγματικότητα, παρατηρούμε ότι ο ρόλος του θεάματος διευρύνεται από τη λειτουργία των social media. Οι χρήστες των social media μετατρέπονται σε άτυπους - μη αμοιβόμενους εργαζόμενους, μέσω της παροχής πληροφοριών για τις προτιμήσεις και την προσωπική τους κατάσταση. Οι πληροφορίες συλλέγονται ερήμην των χρηστών των social media από τον ιδιοκτήτη του εκάστοτε μέσου (Greaves, 2016, 54, Ringer- Briziarelli, 2016, 41). Στο βαθμό που η χρήση των social media συνιστά εργασία, τα μέσα αυτά αλλοτριώνουν το άτομο ως προς το παραγόμενο προϊόν. Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί ότι η διαμεσολάβηση γίνεται μέσω του αλγορίθμου, ο οποίος είναι αδύνατο να ελεγχθεί από το άτομο, ενώ αναπτύσσει οικονομική λειτουργία, καθώς συνδέεται με την συσσώρευση κεφαλαίου (Ringer- Briziarelli, 2016, 41). Ορθά από αυτή την άποψη, ο Feenberg (2005, 52) επισημαίνει ότι ο αλγόριθμος αποτελεί «τεχνικό κώδικα», δηλαδή τεχνική λύση σε ένα πρόβλημα, η οποία εκφράζει κάποιο συμφέρον ή ιδεολογία (την επικρατούσα), και για το λόγο αυτό παράγει υπεραξία.

Τέλος, η λειτουργία των social media ως ιδεολογικών μηχανισμών, μέσω της αναπαραγωγής της κουλτούρας συντείνει στην αλλοτρίωση των ατόμων μεταξύ τους μέσω της ιδεολογικής διαμεσολάβησης και οδηγεί στην πολιτική αλλοτρίωση.

Ωστόσο, τα social media εμφανίζουν και μια θετική επίδραση στην ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων, στο μέτρο που συμβάλλουν, μέσω της αλληλεπίδρασης και της δυνατότητας της βιωμένης εμπειρίας, στη θεμελίωση του ανήκειν και της συλλογικότητας. Παρέχουν μια χειραφετητική δυνατότητα στα άτομα, προσδίδοντας έτσι στη διαμεσολάβηση θετικό περιεχόμενο (Feenberg 2005, 44).

Αναμφίβολα, στη σύγχρονη εποχή η τεχνολογία εντός του καπιταλισμού, μαζί και με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της ρευστότητας, δίνει ώθηση σε νέες μορφές αλλοτρίωσης, όπως αυτές που παρατηρούνται από τον Harvey (2014, 196-197) μέσα

από τη μελέτη των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων. Συγκεκριμένα διακρίνει τρεις σύγχρονες μορφές αλλοτρίωσης υποστηρίζοντας (2018, 141-143) ότι η αλλοτρίωση πλήττει πλέον τον πυρήνα της ανθρώπινης ύπαρξης. Ειδικότερα διακρίνει:

1) Την αλλοτρίωση ως κοινωνική σχέση, που εντοπίζεται στην έλλειψη εμπιστοσύνης των ατόμων στους θεσμούς και η οποία παραπέμπει στο φόβο, που κατά τον Bauman οδηγεί στη ρευστότητα.

2) Την αλλοτρίωση ως παθητική κατάσταση, όπου το άτομο παθητικοποιείται απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα. Αυτή τη μορφή αλλοτρίωσης ο Harvey αποδίδει σε ψυχολογικούς παράγοντες συνδέοντάς την με περιστασιακές «εκρήξεις» των ατόμων. Η μορφή αυτή ανακαλεί στη σκέψη μας την αίσθηση της μοναχικότητας στο έργο του Bauman.

3) Την αλλοτρίωση ως ενεργητική κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από το θυμό και την παρεκτροπή των ατόμων, και ταυτόχρονα την ανικανότητα τους για επιδίωξη συγκεκριμένων στόχων. Αυτή η μορφή αλλοτρίωσης μας θυμίζει τις συνεχείς βραχυπρόθεσμες επιδιώξεις του κυνηγού στον Bauman. Ωστόσο, ο Harvey θεωρεί ότι η κατάσταση αυτή μπορεί να λειτουργήσει και προς τη δημιουργία κινημάτων διεκδίκησης.

Σε ό,τι αφορά τις γενεσιουργές αιτίες της αλλοτρίωσης, ο Harvey αναφέρεται αφενός στην αλλαγή στις εργασιακές συνθήκες, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων την έλλειψη ενδιαφέροντος των εργαζομένων για το αντικείμενο της εργασίας τους και αφετέρου στην επίδραση της τεχνολογίας στον χωροχρόνο. Τέλος δίνει έμφαση, επηρεασμένος από τον Gorz, στον καταναλωτισμό και στην επίπλαστη ευμάρεια που αυτός δημιουργεί στα άτομα ωθώντας τα στον ατομισμό και στην αποξένωση τους από το κοινωνικό σύνολο (Harvey, 2014, 199).

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε εν πρώτοις, ότι η αλλοτρίωση στη ρευστή νεωτερικότητα επαναπροσδιορίζεται και εντοπίζεται σε ευρύτερο πλαίσιο από το εργασιακό, επιβεβαιώνοντας τη ρήση του Lefebvre ότι «... η αλλοτρίωση υπάρχει παντού. Στην εργασία με την παραγωγή, στο σπίτι με την κατανάλωση και να κυριαρχεί

σε μεγάλο μέρος των πολιτικών και της καθημερινής ζωής» (όπως παρατίθεται στο Harvey, 2018, 142).

Επιπλέον προκύπτει ένας νέος τύπος υποκειμένου - εργαζομένου, ο οποίος συνδέεται με την επιτάχυνση και τον ατομισμό του καπιταλισμού και σκιαγραφείται με παρεμφερή τρόπο από αρκετούς συγγραφείς της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας. Για παράδειγμα στη μετα-μαρξιστική θεωρία τους οι Hardt και Negri μιλούν για το «πλήθος» που συνιστά το σύγχρονο ταξικό υποκείμενο, το οποίο διαμορφώνεται σε συνθήκες αλληλοεπικάλυψης πολιτικής, οικονομίας και πολιτισμού στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης στην εξουσία της οποίας και αντιστέκεται (Ψημίτης 2017, 252-253). Επίσης ο Κορεάτης φιλόσοφος Han (2015, 9) αναφέρεται στο «επιδοσιακό» υποκείμενο κατ' αντιπαράθεση προς το πειθαρχημένο υποκείμενο της νεωτερικότητας, το οποίο χαρακτηρίζεται από την απατηλή ελευθερία των επαυξημένων δυνατοτήτων του και καταλήγει εγκλωβισμένο στο αέναο κυνήγι προσόντων κατά τις επιταγές του ανταγωνισμού της καπιταλιστικής επιτάχυνσης. Ο δε φόβος αποτυχίας οδηγεί σε αποκλεισμό από τον εργασιακό στίβο και στη δημιουργία «πρεκαριάτου», ενός, κατά τον Rosa, (2021, 153) νέου τύπου κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης.

Συμπερασματικά, οι συνθήκες της ρευστής νεωτερικότητας οδηγούν σε νέους τύπους εργασίας και κατ' επέκταση σε νέο μοντέλο κοινωνίας και μορφής υποκειμένων με βασικό χαρακτηριστικό τους τον ατομισμό. «Είμαστε όλοι κυνηγοί ή πρέπει να γίνουμε κυνηγοί...» επισημαίνει ο Bauman (2017, 166), προσθέτοντας ότι «... οποτεδήποτε κοιτάζουμε γύρω μας, το πιθανότερο είναι να δούμε άλλους μοναχικούς κυνηγούς...». Καταδεικνύει έτσι την αποκοπή του ατόμου από το κοινωνικό σύνολο (αλλοτρίωση) και κατά συνέπεια την απομάκρυνση από τη δυνατότητα «συγκρουσιακής συλλογικής δράσης» (Della Porta, Diani, 2010, 64), συστατικού στοιχείου ενός κοινωνικού κινήματος.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε τη δυναμική μιας σύγχρονης θεωρίας της αλλοτρίωσης, η οποία συνέχεται άμεσα με το δρών υποκείμενο στο ευρύτερο και όχι μόνο στο εργασιακό κοινωνικό πλαίσιο, όπως αυτό μορφοποιείται στους κόλπους της παγκοσμιοποίησης. Η ρευστότητα ως αποτέλεσμα της επιταχυνόμενης ανάπτυξης αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικής κοινωνίας και οδηγεί στην προσωρινότητα θεσμών και αξιών, επηρεάζοντας και επαναπροσδιορίζοντας τους

δεσμούς των δρώντων. Αναδύεται μια νέα και σύνθετη μορφή αλλοτρίωσης, λόγω της απαξίωσης του ατόμου στην καθημερινή του ζωή μέσα από τη συνεχή προσπάθεια για αποτελεσματικότητα και επάρκεια, προκειμένου να διασφαλιστεί μια αβέβαιη θέση στον συνεχώς εναλλασσόμενο κόσμο. Έτσι το άτομο αποξενώνεται σε προσωπικό επίπεδο και εν συνεχεία στις σχέσεις του με τους άλλους και αδυνατεί να βρει έναν χώρο ένταξης και ανήκειν, αναζητώντας απεγνωσμένα την ταυτότητά του. Επιπλέον, η τοπικότητα κοινωνικής δράσης, λόγω της συμπίεσης του χώρου από το χρόνο ενισχύει την προσωρινότητα (ρευστότητα) της ανθρώπινης κατάστασης στο σύγχρονο κόσμο. Ως απόπειρα απάντησης σε αυτό τον κόσμο της αλλοτρίωσης, εξετάζουμε στη συνεχεία την εξέλιξη και τη δυναμική των σύγχρονων κοινωνικών κινήμάτων.

Κεφάλαιο 3^ο : «Τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα και η δυναμική τους υπό το πρίσμα μιας σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης»

Ο Marx εντόπισε την αλλοτριωτική φύση της εργασίας τόσο σε ατομικό, όσο και σε συλλογικό επίπεδο, καθώς η αποξένωση των ατόμων μεταξύ τους καταδεικνύει τη δυσκολία επικοινωνίας και κατ' επέκταση δραστηριοποίησης. Η σύγχρονη μαρξιστική θεωρία, ανέδειξε, ενσκήπτοντας στη μαρξική σκέψη, τη διάχυση της αλλοτρίωσης σε όλα τα κοινωνικά πεδία, καθώς ο καπιταλισμός δημιουργεί ένα συγκεκριμένο *modus vivendi*.

Κατ' αυτό τον τρόπο η μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης συνδέεται με τα κοινωνικά κινήματα και τη δυναμική τους, δηλαδή με τα δρώντα υποκείμενα και τη δυνατότητά τους να αναπτύσσουν συλλογική δράση, αλλά και με τις μορφές της δράσης τους.

Περαιτέρω, από μαρξιστική άποψη, η αλλοτρίωση αποτελεί αφενός ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη και τη δυναμική κοινωνικών κινήματων, αφετέρου το κίνητρο, εφόσον γίνει συνειδητή στα άτομα, της δυνατότητας διεξόδου τους από αυτήν μέσω της συλλογικής δράσης (άρση ή αποπραγμοποίηση) και σύγκρουσης με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και κοινωνικής ζωής.

Εντός αυτού του πλαισίου στο παρόν κεφάλαιο εξετάζουμε τη σχέση της αλλοτρίωσης με την ανάπτυξη, τις μορφές αλλά και τη δυναμική των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων, με μια σύντομη εστίαση στο κίνημα της πλατείας Συντάγματος το 2011 στην Αθήνα.

I

Τα κοινωνικά κινήματα συνδέονται άρρηκτα με τη συλλογική δράση των υποκειμένων, εντούτοις κάθε μορφή συλλογικής δράσης δεν χαρακτηρίζεται ως κίνημα. Στην κοινωνική θεωρία ως το 1960 υπήρχαν δύο κυρίαρχα μοντέλα που συνδέονται με τη συλλογική συμπεριφορά και αποτελούσαν ταυτόχρονα και τα θεωρητικά μοντέλα των κοινωνικών κινήματων, το δομολειτουργιστικό και το μαρξιστικό (Della Porta- Diani, 2010, 43).

Σύμφωνα με το δομολειτουργιστικό μοντέλο, το συλλογικό πράττειν διαπλάθεται από τέσσερα υποσυστήματα, το «βιολογικό, ... της προσωπικότητας, ... την ενσωμάτωση ... και ... την τήρηση κανόνων» (βουλησιαρχική θεωρία της δράσης - Parsons), ενώ κατά τη λειτουργιστική προσέγγιση, η εξέγερση των δρώντων ορίζεται ως «διέξοδος» και όχι ως αποκλίνουσα συμπεριφορά, που παρατηρείται σε περιόδους κρίσεων (ανομίας) [Merton]. Συνεπώς η συλλογική κοινωνική δράση συνδέεται, χωρίς να ταυτίζεται, με την έννοια της ανομίας (παραπέμποντας στον Durkheim) επισημαίνοντας την προσαρμοστικότητα του κοινωνικού συστήματος ως αποτέλεσμα της εξέγερσης (Ψημίτης 2011, 45-46).

Στον αντίποδα, το μαρξιστικό μοντέλο ορίζει τη συλλογική δράση ως προϊόν συγκρουσιακών κοινωνικών σχέσεων. Η δράση των υποκειμένων είναι συνειδητή, φέρει το στοιχείο της ταξικότητας (σύγκρουση δυο αντιπαρατιθέμενων τάξεων) και υλοποιείται από το προλεταριάτο (την εργατική τάξη). Αποδίδεται σημασία τόσο στο σύστημα παραγωγής, όσο και στους κοινωνικούς δρώντες, παρουσιάζοντας τη σύγκρουση ως αναπόφευκτη και νομοτελειακή συνέπεια των ταξικών αντιθέσεων. Κατά συνέπεια, οι μορφές δράσης είναι αποτέλεσμα της ταξικής πάλης και η δράση εδράζεται στην ταξική συνειδητοποίηση, εξ ου και στρέφεται κατά του οικονομικού συστήματος με απώτατο στόχο την ανατροπή του (Ψημίτης, 2011, 56-58).

Στη μεταγενέστερη κοινωνική θεωρία ωστόσο ασκήθηκε κριτική στα επικρατούντα μοντέλα σε ό,τι αφορά τόσο τη δημιουργία της ταξικής συνείδησης, όσο και στον ταξικό χαρακτήρα της σύγκρουσης (Ψημίτης, 2011, 56-58) από διάφορους θεωρητικούς, όπως ο Touraine, ο οποίος τόνισε την τάση αντικατάστασης των δύο συγκρουόμενων, κατά το μαρξιστικό μοντέλο, τάξεων από νέες κοινωνικές τάξεις. Επίσης ο C. Offe επισημαίνει ως νεωτερικά στοιχεία των κοινωνικών κινημάτων, τις «αποκεντρωμένες και συμμετοχικές οργανωτικές μορφές» και την αναζήτηση νέων χώρων έκφρασης των ταυτοτήτων (αυτονομίας) [Della Porta- Diani, 2010, 43]. Τέλος ο Castells, ένας από τους σημαντικούς θεωρητικούς των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων, επισημαίνει, όπως εξάλλου προγενέστερα ο Lefebvre και ακολούθως ο Harvey, τη μετατόπιση του διακυβεύματος των συγκρούσεων στο αστικό τοπίο, μιλώντας για τα κινήματα πόλης και εστιάζοντας στις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών στη διαμόρφωση των κινημάτων (Della Porta- Diani, 2010, 46).

Από την παραπάνω κριτική, προκύπτουν και οι σύγχρονοι ορισμοί για το κοινωνικό κίνημα, το οποίο νοείται ως η συλλογική δράση, η οποία κατά τον Melucci

προσδιορίζεται από την παρουσία αλληλεγγύης, δηλαδή ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων που συνδέει και ταυτίζει εκείνους που συμμετέχουν σε αυτό και επιπλέον από την παρουσία μιας σύγκρουσης... που προϋποθέτει την πάλη μεταξύ δύο συλλογικών δρώντων, που καθένας τους προσδιορίζεται από μια ειδική αλληλεγγύη, οι οποίοι αντιπαρατίθενται για την ιδιοποίηση και προορισμό κοινωνικών αξιών ή πόρων (όπως παρατίθεται στο Ψημίτης, 2011, 146).

Από την πλευρά του ο A. Diani επισημαίνει ότι τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν διακριτή κοινωνική διαδικασία, που συνίσταται στους μηχανισμούς μέσω των οποίων διάφοροι δρώντες στρατεύονται σε συλλογικές δράσεις: ι) εμπλέκονται σε συγκρουσιακές σχέσεις με σαφώς προσδιορισμένους αντιπάλους, ιι) συνδέονται με πυκνά άτυπα δίκτυα, ιιι) συσπειρώνονται μια διακριτή συλλογική ταυτότητα (Della Porta- Diani, 2010, 61).

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι τα κοινωνικά κινήματα εμφανίζουν (Della Porta- Diani, 2010, 62-74): συγκρουσιακό χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι στρέφονται ενάντια σε κάποιο αντιτιθέμενο συμφέρον άλλης ομάδας, επιδιώκοντας την ανατροπή ή και αναθεώρησή του, δηλαδή την κοινωνική αλλαγή. Σημαντική για τη συγκρουσιακή δράση καθίσταται η ύπαρξη κοινών και ιεραρχημένων στόχων.

Περαιτέρω, τα κοινωνικά κινήματα διαρθρώνονται σε «*πυκνά και άτυπα δίκτυα*», στοιχείο που ευνοεί την αυτονομία των δρώντων, αλλά και τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση των στόχων τους στα πλαίσια μιας οριζόντιας οργάνωσης, στοιχείο που αποτελεί βασική διαφοροποιητική συνθήκη των κοινωνικών κινήματων από άλλες μορφές κοινωνικής δράσης.

Τέλος, μέγιστης σημασίας είναι η ύπαρξη συλλογικής ταυτότητας των δρώντων, καθώς μέσα από αυτήν δομείται η αίσθηση του ανήκειν και ως αποτέλεσμα οι δεσμοί αλληλεγγύης μεταξύ των υποκειμένων, οι οποίοι είναι απαραίτητοι για τη δημιουργία κοινών στόχων και δράσης. Η σύνδεση των δρώντων πραγματοποιείται σε διάφορα πεδία (πχ εργασία, φύλο, εθνότητα) και στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας σε διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια, πχ το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης αναπτύχθηκε λόγω της τεχνολογίας ταυτόχρονα σε πολλές χώρες, χωρίς τη φυσική παρουσία των δρώντων.

II

Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα κατά πόσο στα πλαίσια της ρευστής – παγκοσμιοποιημένης νεωτερικότητας, τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες λόγω της οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικής συγκυρίας. Η απάντησή μας δίνεται μέσα από μια σύντομη ιστορική αναδρομή των κοινωνικών κινήματων.

Τοποθετώντας χωροχρονικά τα κοινωνικά κινήματα στη νεωτερικότητα και συσχετίζοντάς τα με τη μαρξιστική ανάλυση της συλλογικής δράσης (συνδεδεμένη με την αλλοτρίωση που αποτελεί την κεντρική θεματική μας), μπορούμε να αναφέρουμε ως παράδειγμα «κλασικού» κινήματος την ανάπτυξη των σοβιέτ στην τσαρική Ρωσία των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Το κίνημα αυτό συγκεντρώνει την πλειονότητα των χαρακτηριστικών της μαρξικής θεωρίας, καθώς εκδηλώνεται στο χώρο εργασίας, από το προλεταριάτο (εργατική τάξη), και έχει συγκεκριμένους στόχους (εργασιακά αιτήματα), οι οποίοι διεκδικούνται με δυναμική – συγκρουσιακή μορφή απέναντι στην αστική τάξη. Μεταγενέστερα το κίνημα αυτό υπό τη στήριξη και «καθοδήγηση» πολιτικά οργανωμένων δυνάμεων, οδήγησε σε ευρύτερη λαϊκή συσπείρωση και στη ρωσική επανάσταση. Τα χαρακτηριστικά αυτά, πλην της επαναστατικής κατάληξης, συγκεντρώνουν και τα περισσότερα κοινωνικά κινήματα έως τη δεκαετία του 1960, στα πλαίσια της ανάπτυξης του φορντισμού.

Τις επόμενες δεκαετίες (1970-1990) τα κινήματα που εκδηλώνονται κινούνται στους τομείς της προστασίας του περιβάλλοντος και στη διεκδίκηση της αυτονομίας διαφόρων ομάδων που έως τότε παρέμεναν «αόρατες» τόσο για την εξουσία όσο για τα κοινωνικά κινήματα (γυναίκες, μαύροι ομοφυλόφιλοι κλπ). Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων κινήματων αποτελούν το φεμινιστικό κίνημα, το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων στις Η.Π.Α., αλλά και το οικολογικό κίνημα.

Τα κινήματα αυτά κομίζουν ως νέα στοιχεία την ταυτότητα (έμφυλη, εθνοτική κλπ), την προστασία της φύσης και τη διεκδίκηση των πεδίων αυτών στο δημόσιο χώρο, χωρίς να επικεντρώνουν στις εργασιακές συνθήκες και στην ανατροπή του υπάρχοντος συστήματος με επαναστατική δράση, αλλά στην αναπροσαρμογή του με βάση τα αιτήματά τους. Καθώς εκδηλώνονται με πολλαπλές και συνήθως με τις μη παραδοσιακές συγκρουσιακές μορφές δράσης (καθιστικές διαμαρτυρίες, δρώμενα, συναυλίες κλπ), συνιστούν κινήματα διαμαρτυρίας, δηλαδή *«μη κανονικοποιημένες μορφές επηρεασμού της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής διαδικασίας»*, αλλά και

«...τόπους αμφισβήτησης στους οποίους σώματα, σύμβολα, ταυτότητες ... χρησιμοποιούνται για την προώθηση ή και την παρεμπόδιση αλλαγών στις θεσμοθετημένες σχέσεις εξουσίας» (Della Porta- Diani, 2010, 291).

Τέλος από τη δεκαετία του 1990 ως σήμερα τα κοινωνικά κινήματα παραμένουν κινήματα διαμαρτυρίας κινούμενα κυρίως στους άξονες των ταυτοτήτων, αλλά εσχάτως και λόγω της οξείας οικονομικής κρίσης, η οποία στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία πλήττει το σύνολο του πλανήτη, μετακινούνται και στον άξονα της αμφισβήτησης του οικονομικού συστήματος και της λειτουργίας της δημοκρατίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου κινήματος αποτελεί το “Occupy Movement”, το οποίο ξεκίνησε από την κατάληψη ενός πάρκου στο Μανχάταν από μέλη ενός πολιτικού περιοδικού και το οποίο *«... σε διάστημα ενός μηνός εξαπλώθηκε σε περισσότερες από 900 πόλεις σε όλο τον κόσμο»* (O. Akin, 2021). Αποτελέσε ένα κίνημα αντίδρασης στην οικονομική ανισότητα και την ποιότητα άσκησης της δημοκρατίας (O. Akin, 2021).

Οι βασικές διαφορές που εντοπίζουμε στα σημερινά κοινωνικά κινήματα από αυτά των περασμένων δεκαετιών, συνίστανται στην εξάπλωση τους σε παγκόσμιο επίπεδο, στην οργάνωση και τον τρόπο δράσης, αλλά και στη διαφοροποίηση του φυσικού τους χώρου. Η ιλιγγιώδης ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολογίας και ειδικότερα του διαδικτύου επιτρέπει αφενός την ταχύτατη διάδοση αιτημάτων, ειδήσεων και εικόνων, που ασκούν σημαντική επίδραση στους δρώντες. Αφετέρου καθιστά δυνατή την εναλλακτική δράση, όπως για παράδειγμα πράξεις αντίστασης μέσω διαδικτύου. Οι Anonymous, ακτιβιστές του διαδικτύου, που «χάκαραν» ιστοσελίδες τραπεζών και άλλων θεσμικών φορέων για να πλήξουν το οικονομικό σύστημα, αποτελούν μια χαρακτηριστική περίπτωση.

Επιπλέον οι καταλήψεις κεντρικών σημείων των πόλεων, όπως τα πάρκα και οι πλατείες, μεταφέρουν το πεδίο της διαμαρτυρίας και της σύγκρουσης στο αστικό τοπίο, επιβεβαιώνοντας τις θεωρίες των Lefebvre, Harvey και Castells για τη σύνδεση του αστικού τρόπου ζωής με την ανάπτυξη και τα αιτήματα κοινωνικών κινήματων, τα οποία ονομάζουν *«κινήματα πόλης»*.

Έτσι στα πλαίσια της ρευστής - παγκοσμιοποιημένης νεωτερικότητας τα κοινωνικά κινήματα διαφοροποιούνται τόσο ως προς τον τρόπο συγκρότησης, κυρίως σε ότι αφορά τη δόμηση της συλλογικής ταυτότητας των δρώντων υποκειμένων, όσο

και ως προς τις μορφές και τον τρόπο δράσης. Η μεν διαφοροποίηση της υποκειμενικότητας συνδέεται άρρηκτα με τη μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης του ατόμου από τον εαυτό του και τους άλλους ανθρώπους, η οποία μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη ανάπτυξης της συλλογικής δράσης. Ο δε ιλιγγιώδης ρυθμός της ψηφιακής τεχνολογίας μπορεί να έχει τόσο θετική όσο και αρνητική, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επίδραση στην αλλοτρίωση. Με αφετηρία αυτές τις παραμέτρους επιχειρούμε να προσεγγίσουμε ορισμένες κρίσιμες για το θέμα μας ιδιαιτερότητες των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων.

Α) Η συγκρότηση των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων διαφοροποιείται από εκείνη των προγενέστερων περιόδων λόγω της διαφορετικής διαμόρφωσης της κοινωνικής τους βάσης, αλλά και λόγω της μη στόχευσής τους στην κατάκτηση της εξουσίας (Della Porta- Diani, 2010, 88). Επιπλέον γνωρίζουμε ότι, βασικά στοιχεία ανάπτυξης της συλλογικής δράσης αποτελούν οι εύκολα προσδιορίσιμες κοινωνικές ομάδες και η κοινότητα της ταυτότητας των δρώντων στα πλαίσια των δικτύων τους.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις καταδεικνύουν την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των δρώντων υποκειμένων, η οποία συνδέεται κυρίως με τη συγκρότηση της ταυτότητας. Ο προσδιορισμός της ταυτότητας στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνική συνθήκη αφορά τόσο την ταξικότητα των δρώντων και κατ' επέκταση τη θεμελίωση του ανήκειν, όσο και στους στόχους των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων.

Η ταυτότητα απορρέει από τη διαδικασία αλληλεπίδρασης και αλληλοαναγνώρισης των δρώντων υποκειμένων ως μέρη ενός ευρύτερου συνόλου και την ανάπτυξη «συναισθηματικών δεσμών μεταξύ τους» (Della Porta- Diani, 2010, 174). Συνεπώς η οικοδόμηση της ταυτότητας αφορά την ταύτιση των υποκειμένων σε κοινωνικό επίπεδο βάσει της νοηματοδότησης των προσωπικών τους εμπειριών.

Σε αυτή τη βάση μπορούν να συναχθούν κάποια κρίσιμα χαρακτηριστικά των ταυτοτήτων, που μας βοηθούν να κατανοήσουμε τον σημερινό τρόπο δόμησής τους και να εξάγουμε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τα κοινωνικά κινήματα. Αυτά συνοψίζονται στα κάτωθι (Della Porta- Diani, 2010, 175-184):

Εν πρώτοις, εφόσον οι ταυτότητες συνδέουν τα υποκείμενα μέσω κοινών νοηματοδοτήσεων, συμβάλλουν στην αίσθηση του ανήκειν, που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση ανάπτυξης της συλλογικής δράσης. Καθώς η ταυτότητα συνιστά μια στατική και δυναμική ταυτόχρονα διαδικασία, εμφανίζεται ως διαχρονική συνέχεια,

καθόσον μπορεί η ένταξη σε μια ομάδα να μη μεταβάλλεται, την ίδια στιγμή που ο προσδιορισμός των συνδέσεων μπορεί να μεταβάλλεται συνεχώς, με όρους που παραπέμπουν στον τρόπο που ο Giddens αναφέρεται στην αναστοχαστικότητα ως «*τη συνεχή επανεξέταση και αναδιαμόρφωση των κοινωνικών πρακτικών υπό το φως της αύξουσας πληροφόρησης σχετικά με αυτές και τη θεμελιώδη μεταβολή του χαρακτήρα τους*» (Giddens, 2014, 72). Συνεπώς, σε αυτό το πλαίσιο και τα υποκείμενα επανανοηματοδοτούν συνεχώς το νόημα της σύνδεσής τους με τους άλλους.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο αποτελεί και η πολλαπλότητα των ταυτοτήτων, υπό την έννοια ότι μπορούν να τίθενται πολύ διαφορετικά κριτήρια από τα άτομα σχετικά με την ενσωμάτωσή τους σε μια ομάδα. Ασφαλώς η πολλαπλότητα αυτή δυσκολεύει ενίοτε την ανάπτυξη αλληλεγγύης μεταξύ των υποκειμένων, λόγω αντιπαράθεσεων. Από την άλλη πλευρά και εφόσον δεν οδηγεί σε αποσύνθεση, προσδίδει δυναμισμό και πλούτο στα κινήματα.

Αξίζει επίσης να υπογραμμιστεί ότι ενώ η ταυτότητα αποτελεί στοιχείο της συλλογικής δράσης, δημιουργείται και μέσα από αυτήν, ως απόρροια δεσμών και βιωμένων εμπειριών. Συνεπώς, δράση και ταυτότητα βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση και αλληλοδιαμόρφωση. Ειδικότερα η δράση μπορεί να αφορά την εσωτερική λειτουργία της ομάδας (λανθάνουσα φάση του κινήματος) ή τη δημόσια παρουσία και δράση του (ορατή φάση του κινήματος). Ωστόσο η λανθάνουσα φάση του κινήματος είναι αυτή που θέτει τις βάσεις για τη συλλογική δράση.

Από όλα τα παραπάνω, προκύπτει μια από τις σημαντικότερες ιδιότητες της ταυτότητας, η οποία χαρακτηρίζει αν μη τι άλλο και την τρέχουσα κοινωνική συγκυρία: η ρευστότητα της διαδικασίας δόμησής της. Αυτό οφείλεται τόσο στο δυναμικό χαρακτήρα της ταυτότητας, όσο και στην πολλαπλότητα των συνδέσεων των κοινωνικώς δρώντων μεταξύ τους. Υπ' αυτή την έννοια η αποκαλούμενη «*κινηματική ταυτότητα*» αποτελεί μια συγκυριακή κατασκευή «*διαπλοκής συλλογικών εικόνων που παράγονται από διάφορους δρώντες και διάφορες οργανώσεις*» (Giddens, 2014, 186). Παρότι η ταυτότητα δομείται μέσα από την αυτοαναγνώριση και ταύτιση των υποκειμένων μεταξύ τους, ταυτόχρονα σηματοδοτεί τη διαφοροποίηση της συλλογικότητας στην κοινωνική σφαίρα αλλά και την αναγνώρισή της στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο.

Συνεπώς ο προσδιορισμός της υποκειμενικότητας μέσω της διαμόρφωσης της ταυτότητας αναδιαμορφώνει το δρών υποκείμενο θέτοντας υπό αμφισβήτηση την προτεραιότητα της ταξικότητας ως στοιχείο δόμησης του ανήκειν. Κατ' αυτόν τον τρόπο παρατηρείται ότι η ταξικότητα των δρώντων υποκειμένων επηρεάζεται από την εμφάνιση νέων κοινωνικών δρώντων, οι οποίοι, κατά τον Touraine, αποτελούν πλέον όχι τάξεις, αλλά ομάδες. Αυτό σημαίνει ότι συνδετικό κρίκο διαμόρφωσης των νέων κοινωνικών υποκειμένων δεν αποτελεί ο χώρος εργασίας, και δη η βιομηχανική παραγωγή, η οποία έχει συρρικνωθεί λόγω της επικράτησης του τομέα των υπηρεσιών στην οικονομία. Όπως επισημαίνει και ο Bourdieu, το πολιτισμικό πεδίο αποτελεί είναι πλέον αυτό που αποτελεί το στοιχείο αναφοράς των δρώντων. (Della Porta- Diani, 2010, 115).

Στο πλαίσιο του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, κρίσιμη ήταν η εμφάνιση της μεσαίας τάξης (πλην της εργατικής και της αστικής), η οποία καθίσταται ένα εξαιρετικά ανομοιογενές σύνολο, λόγω της συνεχούς εξειδίκευσης και κατάτμησης της εργασίας σε πολλούς και φαινομενικά ανομοιογενείς μεταξύ τους τομείς όπως αυτός των υπηρεσιών (πχ τομείς διοικητικών καθηκόντων και τομείς υλοποίησης των διοικητικών αποφάσεων – τεχνικός ρόλος) [Della Porta- Diani, 2010, 118-119]. Επιπλέον θεμελιώδες στοιχείο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων και ταυτοτήτων στην εποχή μας αποδεικνύεται και το γεγονός ότι οι σύγχρονοι εργαζόμενοι εξαιτίας των υψηλών απαιτήσεων των εργασιακών συνθηκών, λειτουργούν ως κυνηγοί επιδόσεων με αποτέλεσμα να βυθίζονται στην ατομικότητα και στην εκπλήρωση της υπεραπόδοσης. Ως εκ τούτου, καθίσταται ιδιαιτέρως δύσκολος ο εντοπισμός κοινών συμφερόντων και επιδιώξεων.

Αλλά και σε ότι αφορά την εργατική τάξη στους κόλπους της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, εξαιτίας του αλληλένδετου χαρακτήρα των οικονομικών σχέσεων των κρατών μεταξύ τους, δημιουργείται μια νέα συνθήκη. Πρόκειται για τη μαζική μετακίνηση ατόμων από τα λιγότερο ή και καθόλου οικονομικά ευημερούντα κράτη προς τα καπιταλιστικά ανεπτυγμένα. Η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης δημιουργεί ένα νέο εργατικό δυναμικό, το νέο «υποπρολεταριάτο», το οποίο φέρει «έντονα εθνοτικά χαρακτηριστικά» (Della Porta- Diani, 2010, 91). Πρόκειται για τους νέους «απόβλητους» κατά τον Bauman, που έρχονται σε συνεχή αντιπαράθεση με το φόβο της επιβίωσης και του εκτοπισμού τους από τον οποιονδήποτε τόπο καταφέρνουν να φτάσουν.

Περαιτέρω η είσοδος των γυναικών και προσφάτως των ατόμων ΛΟΑΤΚΙ στον εργασιακό στίβο καθιστούν σαφή τη φαλκίδευση της «παραδοσιακής» ταξικότητας, καθόσον οι ομάδες αυτές αντιμετωπίζουν, πριν απ' όλα, ζητήματα σχετιζόμενα με την έμφυλη ταυτότητά τους, τα οποία αφορούν την αναγνώριση και αποδοχή τους ως ισότιμων υποκειμένων στο χώρο εργασίας. Είναι προφανές ότι η «ετερογένεια» αυτή επηρεάζοντας τη συνεκτικότητα των εργαζομένων μαζών δημιουργεί δυσκολία στον προσδιορισμό των συμφερόντων τους, κάτι που δεν υπήρχε τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό στην προηγούμενη (βιομηχανική – φορντική) συνθήκη.

Τέλος, όπως εύστοχα επισημαίνεται (Della Porta- Diani, 2010, 91), η ταξικότητα, ως βασικό στοιχείο θεμελίωσης της ταυτότητας, αφενός επικαλύπτεται από αιτήματα των ατόμων των παραπάνω ομάδων, τα οποία αφορούν την ισότητά τους ως πολίτες. Αφετέρου η εμφάνιση νέων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση, κατ' αποκοπή εργασία κλπ), αλλά η ανάπτυξη της «μαύρης» (παράνομης) εργασίας, δυσχεραίνουν τη συγκρότηση των εργαζομένων ως ενιαίο σώμα.

Όλες οι παραπάνω ιδιαιτερότητες εντός του ευρύτερου κοινωνικού και του ειδικότερου εργασιακού πλαισίου συντελούν καταρχάς στη διάσπαση της ομοιογένειας της εργατικής τάξης και, συνεπώς, των εργατικών διεκδικήσεων. Επιπλέον επηρεάζονται ακόμη και τα συνδικαλιστικά αιτήματα, τα οποία πλέον συνδέονται με ευρύτερα αιτήματα που αφορούν τον εκδημοκρατισμό και την ισότητα «ευάλωτων» κοινωνικών ομάδων (Della Porta- Diani, 2010, 94).

Από την πλευρά της σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας ο Harvey, αναλύοντας την περίπτωση της Παρισινής Κομμούνας ως πρωτοεμφανιζόμενο κίνημα πόλης, προτείνει τη διεύρυνση του ταξικού υποκειμένου. Συγκεκριμένα αντιτίθεται στην άποψη, που υποστηρίχθηκε τόσο στη μαρξιστική όσο και στην ευρύτερη θεωρία για τα κινήματα, ότι η Παρισινή Κομμούνα δεν αποτέλεσε ταξικό κίνημα. Σε αντίθεση προς τον Castells, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο εχθρός της Κομμούνας ήταν «*οι εκφράσεις του παλαιού καθεστώτος, οι ελεγκτές της καθημερινής ζωής*» (όπως παρατίθεται στο Ανδρίτσος, 2012, 96), ο Harvey στηρίζεται σε αυτό ακριβώς το στοιχείο της καθημερινής ζωής προκειμένου να δομήσει το επιχείρημα του για την ταξικότητα της Κομμούνας. Αρχικά αναφέρει ότι όντως οι κοινωνικοί δρώντες στην Κομμούνα δεν ήταν οι βιομηχανικοί

εργάτες, όπως θα απαιτούσε ίσως η κλασσική μαρξική θεωρία, άλλα οι καθημερινοί άνθρωποι της πόλης (Harvey, 2012, 232).

Εντούτοις η Κομμούνα ήταν ένα ταξικό κίνημα, καθώς υπήρχε μια ευρύτερη δυναμική της ταξικής εκμετάλλευσης πέραν του πεδίου της εργασίας, αναπτυσσόμενη στις εμπορευματοποιημένες καθημερινές κοινωνικές σχέσεις και εκτεινόμενη στο χώρο διαβίωσης, δηλαδή στα σπίτια των ανθρώπων, αλλά και στην πόλη (Harvey, 2012, 232). Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, πάνω στον οποίο δομεί όχι μόνο τη διεύρυνση του ταξικού υποκειμένου, αλλά και τη θεωρία του για τα κινήματα πόλης, προσφεύγει στη γκραμσσιανή προσέγγιση για τα εργατικά συμβούλια. Περαιτέρω ο Harvey παραπέμπει στον Gramsci, ο οποίος ως ένθερμος υποστηρικτής των συμβουλίων, τόνισε τη σημασία που είχε για τους συμμετέχοντες σε αυτά να ενσωματώσουν στους κόλπους τους και τις οργανώσεις της γειτονιάς, που περιελάμβαναν και όσους εργάζονταν εκτός εργοστασίου, όπως οδοκαθαριστές, οδηγούς μέσων μεταφοράς, ακόμα και υπαλλήλους, ώστε να υπάρξει μια καθολική συγκρότηση της εργατικής τάξης. «*Ας ενώσουμε αυτές τις δύο οργανωτικές μορφές σε ένα σύνολο*» είναι η προτρεπτική ρήση του Gramsci (όπως παρατίθεται στο «An Interview with David Harvey», 2013), η οποία, κατά τη γνώμη μας, φαίνεται να είναι εξαιρετικά επίκαιρη.

Είναι συνεπώς με αυτή την έννοια που ο Harvey υποστηρίζει την ταξικότητα της Κομμούνας, καθώς αυτή αφορούσε τη διεκδίκηση από τα δρώντα υποκείμενα αλλαγών σε επίπεδο καθημερινής ζωής ενάντια στο συνολικό *modus vivendi* που επιβάλλει το καπιταλιστικό σύστημα, μέσω της κουλτούρας που δημιουργεί και διοχετεύει στα υποκείμενα και όχι αποκλειστικά στο εργασιακό επίπεδο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έννοια του ταξικού υποκειμένου (προλεταριάτου) διαστέλλεται σε τέτοιο βαθμό που δεν αφορά μόνο το βιομηχανικό εργάτη, αλλά όλους τους κατοίκους της πόλης, οι οποίοι έχουν ως κοινό στόχο τους την ανατροπή της κατάστασης που βιώνουν καθημερινά.

Χρησιμοποιώντας μάλιστα το παράδειγμα του Edward Thompson, σύμφωνα με τον οποίο η αγγλική εργατική τάξη δομήθηκε μέσα από την καθημερινότητα που αφορούσε τόσο τον εργασιακό χώρο, αλλά εξίσου την ενορία και τη γειτονιά, ο Harvey υποστηρίζει ότι όλα τα εργατικά κινήματα είχαν ευρύτερη κοινωνική βάση (Harvey 2012, 237). Επιπρόσθετα χρησιμοποιεί τον όρο «*στρατευμένη ιδιαιτερότητα*» (*militant*

particularism), τον οποίο δανείζεται από τον Raymond Williams, προκειμένου να θεμελιώσει τη θέση του για τη δυνατότητα συνύπαρξης σε ενιαίο ταξικό κίνημα των πολλαπλών ταυτοτήτων. Τονίζοντας το στοιχείο της τοπικότητας των κινημάτων υποστηρίζει ότι, εφόσον πλέον ο εργασιακός τόπος δεν μπορεί να δημιουργήσει ενότητα με βάση την τάξη, λόγω της αλλαγής των συνθηκών παραγωγής, αλλά και της πολυσχιδούς σύνθεσης της εργατικής τάξης, θα πρέπει να αναζητηθούν

νέοι συνδυασμοί νέων και παλιών μορφών στρατευμένης ιδιαιτερότητας που θα διαμορφώσουν μια διαφορετική έκφραση σοσιαλιστικών πολιτικών... Αυτό δε συνεπάγεται την εγκατάλειψη της ταξικής πολιτικής για αυτή των “νέων κοινωνικών κινημάτων,” αλλά την αναζήτηση νέων συμμαχιών που μπορούν να ανασυστήσουν και να ανανεώσουν την ταξική πολιτική (όπως παρατίθεται σε Ανδρίτσος, 2012, 102-103).

Εν ολίγοις, ο Harvey δεν απορρίπτει τη διαφορετικότητα των ταυτοτήτων που μπορεί να συνυπάρχουν σε ένα κοινωνικό κίνημα και οι οποίες προσδιορίζονται και εκφράζονται καταρχάς σε τοπικό επίπεδο (κινήματα πόλης). Εντούτοις, γι’ αυτόν το κίνημα θα πρέπει πάντα να στοχεύει στην ανατροπή μιας κατάστασης και όχι στην απλή παρέμβαση. Για το λόγο αυτό, υποστηρίζει ότι η αναγνώριση των ετεροτήτων (φυλετικών, εθνικών, θρησκευτικών, σεξουαλικών κλπ) οφείλει να μην αναιρεί τη διεκδίκηση των μείζονων αξιών, όπως η ισότητα.

Επιπλέον, μέσα από την άσκηση της κριτικής του στους Hardt και Negri σχετικά με την απόρριψη της ταξικότητας ως δεσπόζοντος στοιχείου της ταυτότητας υποστηρίζει την άποψη του Žižek για το θεμελιώδη χαρακτήρα της τάξης στη δόμηση της ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων. Το σκεπτικό του Harvey εστιάζεται στη θέση ότι η τάξη είναι αναπόσπαστο και συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ οι άλλες μορφές ταυτότητας δεν έχουν την ίδια θέση σε αυτό το πλαίσιο (Ανδρίτσος, 2012, 104).

Εν πάση περιπτώσει με την άρνηση μιας δυσάρεστης κατάστασης και με την προσπάθεια αλλαγής της το υποκείμενο διαμορφώνει την ταυτότητα του. Περαιτέρω, η αμφισβήτηση μιας «δοτής» ταυτότητας μέσα από τον τρόπο ζωής που επιτάσσει ο καπιταλισμός σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού του υποκειμένου διαμέσου της διάπλασης «της δικής του *sui generis* ταυτότητας» συνιστά ανατρεπτική ή και επαναστατική δράση (Χρύσης, 2009, 59-61).

Αναφέρουμε ως παράδειγμα που επιβεβαιώνει τις παραπάνω απόψεις το κίνημα του Μαύρου Φεμινισμού, που ενσωμάτωσε στους κόλπους του ως στοιχεία ταυτότητας των δρώντων υποκειμένων τη φυλή, το φύλο, αλλά και την τάξη. Οι μαύρες γυναίκες στις Η.Π.Α. διεκδίκησαν την ισότητά τους ως πολίτες απέναντι στους λευκούς, την ιδιαιτερότητά τους ως γυναίκες απέναντι σε λευκούς και μαύρους άντρες, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και την ταξική θέση των μαύρων ως κοινωνικής ομάδας. Ο λόγος της ταξικότητας αποτελεί κατ' ουσία και το λόγο διαφοροποίησής τους από το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, καθώς πχ το διαφοροποιημένο αίτημα για την απενοχοποίηση της σεξουαλικότητας τους διαμορφώθηκε ακριβώς λόγω της προγενέστερης ταξικής θέσης τους ως σκλάβες. Την ουσιαστική ανατροπή αυτής της θέσης τους ως δούλων (καθώς τυπικά είχε συμβεί) διεκδίκησαν αποτελώντας μέρος τόσο του κινήματος των πολιτικών δικαιωμάτων, όσο και ιδιαίτερο παρακλάδι του φεμινιστικού κινήματος. Η Angela Davis, ακαδημαϊκός και μέλος αυτού του κινήματος, αναφέρει χαρακτηριστικά: *«το οποιοσδήποτε φεμινιστικό κίνημα, που θα μας βοηθήσει να αλλάξουμε τον κόσμο σήμερα, πρέπει να εμπεριέχει προοπτικές που προκαλούν τη “λευκή υπεροχή” ... όπως και την ετεροπατριαρχία, τον καπιταλισμό ... τις επιθέσεις στο περιβάλλον, τον милитарισμό και τον πόλεμο»*², συναντώντας, κατά την άποψή μας, την παραπάνω άποψη του Harvey για τη δημιουργία ευρύτερων συμμαχιών.

Β) Από μια άλλη πλευρά, τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα διαφοροποιούνται ως προς τις μορφές εμφάνισης τους και τον τρόπο δράσης τους, όχι μόνο εξαιτίας της διαφοροποίησης συγκρότησης του ανήκειν, αλλά και λόγω της επίδρασης που ασκούν στην κοινωνική ζωή οι νέες μορφές τεχνολογίας.

Ειδικότερα, η σύνδεση της τεχνολογίας στο πλαίσιο των κοινωνικών κινήματων με το φαινόμενο της αλλοτρίωσης τεκμαίρεται από το γεγονός ότι η τεχνολογία συνιστά το μέσο που διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στη συγκρότηση και τη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων (Carty, 2015, 8) ενισχύοντας τις διαδικασίες άρσης της αλλοτρίωσης. Ωστόσο από βάσιμα υποστηρίζεται και η άποψη ότι η τεχνολογία παρέχει μια στρεβλή ελευθερία, καθώς ενισχύει τον ατομισμό και εθίζει τα άτομα στον καταναλωτισμό επιτείνοντας την αλλοτρίωση τους (Harvey 2014, 199).

Αναμφίβολα, η τεχνολογία υπήρξε το καθοριστικό στοιχείο μετάβασης από την προνεωτερική στη νεωτερική κοινωνία και στην εδραίωση του καπιταλισμού μέσω της

² <https://www.baystatebanner.com/2019/06/13/angela-davis-speaks-on-radical-feminism-at-bpl/>

βιομηχανίας, καθώς η ραγδαία ανάπτυξή της αποτελεί σημαντικό παράγοντα στη μετεξέλιξη και αναδιάρθρωσή του. Ταυτόχρονα, η τεχνολογία συναντάται πλέον σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής ως γενικευμένος διαμεσολαβητικός παράγοντας, μετατοπίζοντας το επίκεντρο της αποπραγμοποίησης και, συνεπώς, της δράσης των κινημάτων πέρα από το οικονομικό πεδίο (Feenberg, 2005, 15).

Η ψηφιακή τεχνολογία εν προκειμένω, διαδίδοντας κυρίως την ηλεκτρονική μορφή επικοινωνίας, αλλάζει τον τρόπο λειτουργίας των κινημάτων ως ομάδων δρώντων, αλλά και τις μορφές δράσης τους σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο. Επιπλέον, θέτει το ζήτημα της οργανωτικής μορφής των κινημάτων και τις σχέσεις τους με τις οργανώσεις (κυρίως τις πολιτικές).

Η βαρύνουσα σημασία της τεχνολογίας για τα κινήματα οφείλεται, καταρχάς και στο ότι η επικοινωνία συνιστά το πεδίο, στο οποίο εκδηλώνονται οι σχέσεις εξουσίας ή άσκησης δύναμης και υπό αυτή την έννοια και οι συγκρούσεις των κινημάτων (Carty, 2015, 7). Ειδικότερα, η επικοινωνία και οι νέες δυνατότητες της μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας καθίστανται σημαντικές για τα υποκείμενα. καθώς μέσω των social media μπορούν να επικοινωνούν το δικό τους μήνυμα σε ένα ή περισσότερα άτομα τοποθετώντας την ατομικότητα στο επίκεντρο (Carty, 2015, 8). Το στοιχείο αυτό είναι εξίσου σημαντικό και για τα κινήματα, ως σύνολα δρώντων, καθώς μπορούν να επικοινωνούν και να γνωστοποιούν τα αιτήματά τους στο δημόσιο χώρο και έτσι να έχουν μια σχετική ανατροφοδότηση για την απήχησή τους, αλλά και μεγαλύτερη άσκηση επιρροής στη δημόσια συζήτηση. Περαιτέρω η ψηφιακή τεχνολογία παρέχει τη δυνατότητα δημιουργίας, διοχέτευσης και κατανάλωσης πληροφοριών με αμεσότητα, σε παγκόσμιο επίπεδο και χωρίς κόστος. Δημιουργείται έτσι μια νέα κουλτούρα των κοινωνικών κινημάτων, η οποία αφορά τον τρόπο επιδίωξης της πολιτικής αλλαγής (Carty, 2015, 8).

Τέλος εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο στη διοχέτευση πληροφορίας αποτελεί η δύναμη και η αμεσότητα της εικόνας, η οποία πλέον μπορεί να γίνεται προσβάσιμη ακόμα και σε πραγματικό χρόνο μέσω των δυνατοτήτων κάποιων ψηφιακών εφαρμογών, πχ YouTube (Carty, 2015, 10). Η εικόνα, πέραν του ότι παράγει και μεταδίδει μηνύματα και ιδέες, μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία νέων κινημάτων ή και στην ενίσχυση των ήδη υπαρχόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αμεσότητας της εικόνας αποτελεί η δολοφονία του George Floyd το Μάιο του 2020, η

οποία λόγω των βίντεο που την κατέγραψαν και κυκλοφόρησαν στο διαδίκτυο, ενίσχυσε αφενός το ήδη τότε υπάρχον κίνημα «Black Lives Matter», κάνοντας τα αιτήματά του παγκοσμίως γνωστά. Δόθηκε έτσι ώθηση σε έναν «ψηφιακό» ακτιβισμό μέσω του Twitter και επαναπροσδιορίστηκε ο πολιτικός λόγος σχετικά με την ακατάσχετη άσκηση βίας προς τους μαύρους από την αστυνομία.³

Επιπλέον, η χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών διευκολύνει τη συμμετοχή των δρώντων στα κινήματα, οι οποίοι λόγω του ευέλικτου τρόπου επικοινωνίας και συμμετοχής έχουν τη δυνατότητα διατήρησης της αυτονομίας τους, αλλά και αρκετή ελευθερία στην έκφραση της αυτο-εικόνας τους. Η αίσθηση της αυτονομίας ενισχύεται και από τη οριζόντια δομή οργάνωσης και τον εν πολλοίς ακαθοδήγητο χαρακτήρα των κινήματων. Επιπρόσθετα, δίνεται η δυνατότητα, λόγω του ηλεκτρονικού τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας να υπάρξει διάρκεια του κινήματος ακόμα και μετά την παρέλευση των δράσεων (Παπανικολόπουλος, 2022).

Ωστόσο, εντοπίζονται και αρνητικές επιδράσεις της τεχνολογίας στην ανάπτυξη και λειτουργία των κοινωνικών κινήματων, οι οποίες αφορούν κυρίως τον απρόσωπο χαρακτήρα της επικοινωνίας. Υποστηρίζεται συναφώς ότι η ηλεκτρονική αλληλεπίδραση δεν ομοιάζει με εκείνη των κοινωνικών σχέσεων, λόγω της μη φυσικής παρουσίας των δρώντων και της αδυναμίας αναπαραγωγής της κοινωνικής πραγματικότητας. Επιφυλακτικότητα υπάρχει και για τη γνησιότητα έκφρασης της ταυτότητας, αλλά και για το επίπεδο δέσμευσης και αφοσίωσης σε κοινούς σκοπούς των δρώντων (Della Porta – Diani, 2010, 240-241).

Στη βάση αυτών των δεδομένων αξίζει να σταθούμε στο νέο δρών υποκείμενο όπως αυτό αναδύεται στις μέρες μας και αφορά ιδίως τα άτομα που έχουν γεννηθεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, τους ονομαζόμενους και *millennials*. Πρόκειται για άτομα που έχουν γεννηθεί στην ψηφιακή εποχή (*digital natives*) και των οποίων η ηλικιακή ομάδα εμφανίζει έντονη συμμετοχή στα κινήματα (Παπανικολόπουλος, 2022).

Από τη χαρτογράφηση της λεγόμενης «επισφαλούς γενιάς» στην Ισπανία και την Ιταλία προκύπτει ότι: πρόκειται για μορφωμένα, αλλά εργασιακά ανασφαλής άτομα, με έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς και με έντονες ανασφάλειες «...οργή, άγχος

³ Βλ. σχετικά <https://www.brookings.edu/techstream/how-george-floyd-changed-the-online-conversation-around-black-lives-matter/>

και αποξένωση, ενώ δεν διαθέτουν καμία αίσθηση καριέρας ή ασφαλούς επαγγελματικής ταυτότητας». Εξαιρετικά σημαντικό όμως είναι το χαρακτηριστικό της συμμετοχής τους σε κινηματικές διαδικασίες από επιλογή και όχι από καθήκον (Παπανικολόπουλος, 2022).

Ο παραπάνω ονομάζει ιδεότυπος δρώντος καθίσταται χρήσιμος για την κατανόηση τόσο των τάσεων οργανωτικής δομής των νέων κινημάτων, όσο και για την εξήγηση της αλλοτρίωσης σε ατομικό επίπεδο.

Συγκεκριμένα σε οργανωτικό επίπεδο τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα αναπτύσσονται σε δίκτυα τα οποία σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο Luther Gerlach παρουσιάζουν κατακερματισμό, «πολύάριθμες ομάδες και πυρήνες, ... πληθώρα δεσμών μεταξύ αυτόνομων πυρήνων που σχηματίζουν ένα ακαθόριστο οριοθετημένο δίκτυο» και με «... ακυβέρνητο και ακέφαλο, παρά πολυκέφαλο, χαρακτήρα» (Della Porta -Diani, 2010, 277).

Από τα παραπάνω, ενισχύεται η εικόνα της ρευστότητας της δομής των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων, η οποία είναι πλέον οριζόντια σε αντίθεση με τις παραδοσιακές οργανώσεις, όπως τα κόμματα, οι οποίες παρουσιάζουν κάθετη ενσωμάτωση των δρώντων (Della Porta -Diani, 2010, 281). Η οριζόντια δομή παρουσιάζει το χαρακτηριστικό της ευελιξίας στη διαμόρφωση των στόχων και το προτέρημα της πολλαπλότητας των απόψεων. Ωστόσο, παρατηρείται ότι το συγκεκριμένο μοντέλο οργάνωσης είναι περισσότερο πρόσφορο για την επιδίωξη βραχυπρόθεσμων κινηματικών δράσεων (Della Porta -Diani, 2010, 281) και όχι μακροπρόθεσμων στρατηγικών στόχων.

Όσον αφορά ειδικότερα τους digital natives, ως πλειονότητα των κοινωνικώς δρώντων, τα χαρακτηριστικά τους μοιάζουν να ενσωματώνονται πολύ περισσότερο στο μοντέλο των οριζόντιων δομών των κινημάτων, αλλά και της ρευστότητας που αυτά παρουσιάζουν. Βιώνοντας την απογοήτευση και την εργασιακή επισφάλεια αλλά ταυτόχρονα συμμετέχοντας σε κινητοποιήσεις από επιλογή, προσιδιάζουν στα υποκείμενα που ο Harvey κατατάσσει στην αλλοτρίωση ως ενεργητική κατάσταση⁴.

Όλα τα παραπάνω θέτουν στο επίκεντρο και το οργανωτικό ζήτημα των σημερινών κινημάτων, ιδιαιτέρως μάλιστα τις σχέσεις τους με τις άλλες οργανώσεις σε

⁴ Βλ. σελ. 31.

ένα ευρύτερο πλαίσιο δράσης. Σε κάθε περίπτωση, οι οργανώσεις δεν ταυτίζονται με τα κινήματα, ωστόσο μπορούν να συμμετέχουν σε αυτά και κυρίως στις εσωτερικές διαδικασίες με έμφαση τη διαμόρφωση του ανήκειν των δρώντων. Υποστηρίξιμη είναι η θέση ότι η παρουσία και συμμετοχή οργανωμένων συλλογικοτήτων στο κίνημα μπορεί να διασφαλίσει το διαρκή του χαρακτήρα (Della Porta -Diani, 2010, 248-250). Έτσι ο ρόλος τους είναι ισότιμος, επικουρικός και όχι κυρίαρχος, η δε συνεισφορά τους συνίσταται κυρίως τη «συλλογική μνήμη οργανωτικών δομών», δηλαδή στις οργανωτικές επιλογές και επιδράσεις τις οποίες τα κοινωνικά κινήματα υιοθετούν (Della Porta -Diani, 2010, 273).

Από την άλλη πλευρά, η ρευστότητα με τάση προς την έλλειψη συγκεκριμένης ηγεσίας, που παρατηρείται στην δικτυακή οργάνωση των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων, αναδεικνύει την αποτυχία των οργανώσεων να αποκτήσουν καθοδηγητικό ρόλο μέσα στα κινήματα (Della Porta -Diani, 2010, 277). Η αρνητική στάση των μελών των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων απέναντι σε κάθε εκδοχή κάθετης ηγετικής λειτουργίας εκφράζει τη γενικότερη έλλειψη εμπιστοσύνης των δρώντων στους θεσμούς, στους οποίους πολλές φορές τοποθετούν και τις οργανώσεις (κινηματικές ή μη).

Ανατρέχοντας στην κλασική μαρξιστική θεωρία θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σύγχρονη μορφή των κοινωνικών κινήματων μοιάζει να προσεγγίζει περισσότερο τις απόψεις της Luxemburg παρά του Λένιν σχετικά με την οργανωμένη δράση. Η Luxemburg έδωσε προτεραιότητα στους ίδιους τους δρώντες και κυρίως στις μη οργανωμένες μάζες στη δράση των οποίων ενυπάρχει η λύση του αινίγματος της αλλοτρίωσης. Συγχρόνως, έδειξε μεγάλη εμπιστοσύνη στον αυθόρμητο χαρακτήρα των ανεξάρτητων δρώντων, απορρίπτοντας την ανάγκη καθοδήγησης μέσω της πολιτικής πρωτοπορίας που υποστήριζε ο Λένιν, γράφοντας το 1904: *«το μόνο υποκείμενο που είναι επιφορτισμένο με τον καθοδηγητικό ρόλο ... δεν είναι ούτε η Κεντρική Επιτροπή ... αλλά το συλλογικό εγώ της εργατικής τάξης που επικαλείται το δικαίωμα να διαπράττει σφάλματα και να μαθαίνει μόνη της από τη διαλεκτική της ιστορίας»* (όπως παρατίθεται στο Ψημίτης, 2003, 67). Η τοποθέτηση αυτή της Luxemburg αναδεικνύει τη δυνατότητα δόμησης συλλογικής ταυτότητας και συνεπώς ταξικής συνείδησης από

τους ίδιους τους δρώντες, με την επικουρική σύμπραξη του κόμματος (σήμερα των οργανώσεων), αναγνωρίζοντας τους το δικαίωμα της αυτονομίας.

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα παρουσιάζουν αρκετές διαφοροποιήσεις σε σχέση με εκείνα προγενέστερων περιόδων που αντλούν έμπνευση από την κλασική μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης. Οι διαφοροποιήσεις αυτές αφορούν τόσο την εσωτερική τους διαμόρφωση (ανήκειν δρώντων και οργάνωση), όσο και την εξωτερική – δημόσια δράση τους, λόγω των ιδιαιτεροτήτων της παγκοσμιοποιημένης συγκυρίας.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε το πώς εκδηλώνονται στους κόλπους των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων – με παραδειγματική περίπτωση το «κίνημα της Πλατείας Συντάγματος» - οι ιδιαιτερότητές τους και το φαινόμενο της αλλοτρίωσης.

III

Πιθανότατα έχουμε όλοι διερωτηθεί παρακολουθώντας ή και συμμετέχοντας σε κινητοποιήσεις, όπως το κίνημα κατά του νόμου Αρσένη ή το πιο πρόσφατο κίνημα της Πλατείας Συντάγματος, γιατί δεν τα καταφέρνει το κίνημα; Γιατί όσοι συμμετέχουν μετά από μια αποτυχία πάνε σπίτι τους; Τι έφταιξε; Ή σκεφτόμαστε αν μένει κάτι από αυτές τις δράσεις για το μέλλον και αν το να αντιδρούμε συλλογικά και δυναμικά έχει νόημα.

Όλα αυτά τα ερωτήματα συνδέονται με τη δυναμική των κινήματων, υπό την έννοια της επιτυχούς εκπλήρωσης των στόχων τους και του οφέλους για το κοινωνικό σύνολο. Επιχειρούμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά, υπό το πρίσμα της ρευστής νεωτερικότητας, μέσα από τις θέσεις του Harvey για την αλλοτρίωση κατ' αντιπαράθεση με τις θέσεις του Feenberg σχετικά με την επικαιροποίηση της λουκατσιανής «αποπραγμοποίησης». Εν συνεχεία προσεγγίζουμε το κίνημα της Πλατείας Συντάγματος ως παράδειγμα σύγχρονου κινήματος και προκειμένου να αντλήσουμε κάποια συμπεράσματα.

Α) Ο Harvey (2014, 196) εστιάζοντας στις νέες μορφές αλλοτρίωσης απαντάει στα παραπάνω ερωτήματα δίνοντας ταυτόχρονα και τη δική του εκδοχή για την αποτυχία ή τη μικρή τους διάρκεια. Αφενός η αλλοτρίωση ως παθητική κατάσταση (Harvey 2014, 196) αφορά τα εντελώς αποξενωμένα μεταξύ τους υποκείμενα, τα οποία,

ενώ βιώνουν την κοινωνική αδικία και τη ματαίωση στο εργασιακό και κοινωνικό τους περιβάλλον, εντούτοις δε νιώθουν μέρος ενός συνόλου και δεν ενεργοποιούνται προς τη συλλογική διεκδίκηση οποιουδήποτε αιτήματος. Εκφράζονται μόνο υπό τη μορφή ασύντακτων εξεγέρσεων, οι οποίες δεν έχουν διάρκεια και συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους. Ως τέτοια μορφή αντίδρασης μπορεί να χαρακτηριστεί η εξέγερση στην Αθήνα του 2008 μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, παρά το γεγονός ότι κάποιες πολιτικές οργανώσεις προσπάθησαν να αρθρώσουν πολιτικά αιτήματα.

Στον αντίποδα, στην αλλοτρίωση ως ενεργή κατάσταση (Harvey 2014, 197) παρότι τα άτομα νιώθουν επίσης θυμό και οργή, έχουν τη δυνατότητα δράσης, χωρίς ωστόσο να μπορούν, εξαιτίας της αλλοτρίωσης να προσδιορίσουν στόχους και να επιδιώξουν μια συγκεκριμένη αλλαγή ή παρέμβαση. Ο Harvey πιστεύει ότι τα υποκείμενα αυτά μπορούν να συγκροτήσουν υπό προϋποθέσεις κινήματα διεκδίκησης, όπως τα κινήματα πόλης. Προσδιορίζει δε το δικαίωμα στην πόλη ως διεκδίκηση και δυνατότητα ενότητας μεταξύ των ετερόκλητων υποκειμένων *«μέσα στην απίστευτη διαίρεση κατακερματισμένων κοινωνικών χώρων και τόπων μέσα σε αμέτρητους καταμερισμούς εργασίας»* (Harvey 2012, 246). Με τον τρόπο αυτό, απεικονίζει τη σύγχρονη μορφή των κοινωνικών κινήματων, που αναπτύσσονται σε κοινούς μη εργασιακούς χώρους και στοχεύουν και σε ευρύτερες πολιτικές συμμαχίες (Harvey 2012, 246).

Υιοθετώντας την επιχειρηματολογία του μαρξιστή φιλοσόφου Berardi, ο Harvey επισημαίνει την αδυναμία των σύγχρονων κινήματων ακόμη και να μετατρέψουν την παθητική σε ενεργητική μορφή αλλοτρίωσης (Harvey, 2014, 197). Ο λόγος για τον οποίο αυτό δεν επιτυγχάνεται οφείλεται, σύμφωνα με το διανοητή, στις συνεχείς προσπάθειες του καπιταλιστικού συστήματος να διατηρεί την αλλοτρίωση, αλλά και στην αποτυχία των σοσιαλιστικών ή κομμουνιστικών προσπαθειών για την άρση της (Harvey, 2014, 197). Συνεπώς αυτό που προέχει για τον Harvey είναι η κατανόηση της αναδιάρθρωσης της ταξικής πάλης σήμερα και, όπως είδαμε παραπάνω, η διεύρυνση του δρώντος υποκειμένου (εργατικής τάξης) [Harvey, 2014, 198]. Γιατί όμως αυτό δεν συμβαίνει; Ο Harvey επιχειρεί να δώσει την απάντηση μέσα από την ανάλυση των αναδιπλώσεων του καπιταλιστικού συστήματος (ευέλικτης συσσώρευσης).

Στην εξήγησή του αυτή χρησιμοποιεί δύο βασικά επιχειρήματα. Αφενός, αναφερόμενος στον Gorz, ισχυρίζεται ότι η αλλοτρίωση αναπαράγεται και διατηρείται μέσω του καταναλωτισμού (Harvey, 2014, 199-200). Υποστηρίζει ότι υφίσταται ένας «*παρηγορητικός καταναλωτισμός*», όπου ο εργαζόμενος πείθεται ότι αξίζει να κοπιάζει, ώστε να αποκτήσει ως αντάλλαγμα τα καταναλωτικά αγαθά που μέσω της διαφήμισης του παρουσιάζονται σημαντικά. Έτσι το άτομο ωθείται στο κυνήγι των καταναλωτικών αγαθών (που παραπέμπει στον «*κυνηγό*» του Bauman) και κατ' επέκταση αποξενώνεται από τους άλλους βυθιζόμενο στον ατομισμό. Κατ' αυτό τον τρόπο ο εκχρηματισμός της οικονομίας ωθεί στην παραίτηση των ατόμων από την ενασχόληση τους με τα κοινά και οξύνει την αλλοτρίωση. Ταυτόχρονα η τεχνολογική πρόοδος συντηρεί και αυξάνει εξίσου την αλλοτρίωση δημιουργώντας μια νέα κουλτούρα. Συγκεκριμένα το άτομο παγιδεύεται σε έναν ψηφιακό και φαντασιακό κόσμο, ο οποίος το απομονώνει από το κοινωνικό του περιβάλλον. Όπως υποστηρίζει ο Harvey πρόκειται για «*όπλα μαζικής καταστροφής*» (Harvey, 2014, 199-200).

Το δεύτερο επιχείρημα του Harvey (2018, 147-150) αφορά τον φαύλο κύκλο του χρέους, όπως αυτός δημιουργείται εντός του καπιταλιστικού συστήματος. Ειδικότερα, δημιουργείται από το πολιτικό κατεστημένο μια ιδεολογία που παρουσιάζει το χρέος ως φυσική και αναπόφευκτη συνέπεια του χρηματοπιστωτικού συστήματος, το οποίο μάλιστα δεν ελέγχεται από τις κυβερνήσεις. Υπό το βάρος της αλλοτρίωσης που υφίστανται τα άτομα αισθάνονται ότι δεν μπορούν να κάνουν κάτι άλλο πέρα από την επιδίωξη της δικής τους επιβίωσης. Ταυτόχρονα εμφανίζεται δυσπιστία απέναντι στο κράτος (πολιτική αλλοτρίωση), η οποία ωθεί τα άτομα σε περαιτέρω απομόνωση. Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος εντός του οποίου τα άτομα πρέπει να στηρίζουν το σύστημα, δουλεύοντας και καταναλώνοντας ακριβότερα, προκειμένου να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους, χωρίς να υπάρχει κάποια εναλλακτική.

Επιπλέον, ο Harvey (2018, 147-149) υποστηρίζει πως όλα αυτά συμβαίνουν επειδή ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, όπως εκφράζεται από τον ηγεμονεύοντα πολιτικό λόγο, προκαθορίζει το πλαίσιο των όποιων «αντί-συστημικών» αντιδράσεων. Ως παράδειγμα χρησιμοποιεί τους νεοφιλελεύθερους πολιτικούς από το 1970 και έπειτα, οι οποίοι αφού απαξίωσαν τις εργατικές διεκδικήσεις, στη συνέχεια ενθάρρυναν την ατομικότητα και εμμέσως τα κινήματα ταυτότητας, ως λιγότερο επικίνδυνα. Τέλος θεωρεί ότι τα κινήματα δικαιωμάτων (στερούμενα ταξικότητας) παρουσιάζουν

κατακερματισμό και ατομικισμό, την ίδια στιγμή που περιορίζονται στην καταγγελία των ανισοτήτων τους, χωρίς να επιδιώκουν να κατονομάζουν και να στρέφονται εναντίον των πραγματικών υπαίτιων της κοινωνικής εκμετάλλευσης (Harvey (2018, 147-149).

Συμπερασματικά, ο Harvey υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός αναδιπλώνεται με τρόπο ώστε να εμφανίζει τις δικές του αποτυχίες τόσο σημαντικές που μόνο η υποταγή στους κανόνες και τον ατομισμό λειτουργούν ως εναλλακτικές. Προφανώς το τοπίο θολώνει περισσότερο μέσω της επίπλαστης αλληλεπίδρασης των social media και της υπόσχεσης της ανακούφισης μέσω της κατανάλωσης. Καθώς πιέζονται για αποδοτικότητα στην εργασία τους (επιδοσιακό υποκείμενο), αλλά και για επιδίωξη συνεχούς πλην μη ικανοποιητικής κατανάλωσης (κυνηγός), τα άτομα αποξενώνονται σε μαζικό επίπεδο και παθητικοποιούνται. Σύμφωνα με τον Harvey, τα κινήματα και με δεδομένη την αλλοτριωτική πραγματικότητα πρέπει να στοχεύουν σε συμμαχίες με σαφές το πρόσημο της ταξικότητας χωρίς, το οποίο τα κινήματα χωλαίνουν να πετύχουν ευρύτερους στόχους.

Στο κείμενο «Παγκόσμια Αλλοτρίωση» ο Harvey (2018) αναφέρει: *«παρόλο που ο ρόλος μας μπορεί να είναι η αλλαγή του κόσμου, είναι προαπαιτούμενο για την επαναστατική θεωρία πρώτα να τον κατανοήσει. Και η κατανόηση της θεωρίας της αλλοτρίωσης είναι το κλειδί για την πόρτα προοδευτικών πολιτικών του μέλλοντος».*

Από τη δική του πλευρά ο Feenberg (2015), μελετώντας το έργο του Lukács για την πραγματοποίηση υπό το πρίσμα της τεχνολογικής προόδου, παρουσιάζει μια μετριοπαθέστερη, αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα, κατά την άποψή μας, θέση.

Ξεκινώντας την ανάλυση του για την αποπραγμοποίηση αναφέρεται στον Marcuse, ο οποίος στο έργο του «Ο μονοδιάστατος άνθρωπος» αναλύοντας τη μαρξιστική αλλοτρίωση, ισχυρίζεται, όπως και ο Harvey, ότι το καπιταλιστικό σύστημα καταφέρνει να ενσωματώνει τα αιτήματα του εργατικού κινήματος, ώστε να εξουδετερώνει την πιθανότητα αντίδρασης και έτσι να αναπαράγει την αλλοτρίωση (Feenberg 2015, 17-18). Σύμφωνα με τον Feenberg η παραπάνω ενσωμάτωση συνέβη και κατά τη μετα-φορντική εποχή μέσω του αφηγήματος της δημοκρατικής

συμμετοχής των εργαζομένων, αλλά και στην εποχή της ψηφιακής τεχνολογίας. Υποστηρίζει δε ότι ενώ η πραγματοποίηση και η αποπραγματοποίηση αποτελούν συναφείς και όχι αντιτιθέμενες έννοιες, οι οποίες αναπτύσσονται στους κόλπους του καπιταλιστικού συστήματος, εντούτοις η αποπραγματοποίηση αποτελεί νέο μηχανισμό ενσωμάτωσης και συνεπώς διαφορετική οπτική του καπιταλισμού, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι συνιστά μια ανοιχτή προοπτική (ibid, 17-18).

Εξετάζοντας την εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων ο Feenberg επισημαίνει την ανάγκη μελέτης των αλλαγών που συνέβησαν στον καπιταλισμό κατά την εξέλιξη του. Θεωρεί ότι οι αλλαγές αυτές, από το Μάη του '68 και έπειτα επαναπροσανατολίστηκαν σε μη εργασιακά πεδία, στα οποία εμπλέκεται η τεχνολογία, και ότι στους τομείς του περιβάλλοντος και του φύλλου διεκδίκησαν και πέτυχαν κάποιες αλλαγές (Feenberg, 2015, 19-20). Σε ότι αφορά τις ψηφιακές τεχνολογίες, και συγκεκριμένα το ίντερνετ, ο Feenberg θεωρεί ότι λόγω της ευρείας χρήσης και διάδοσής του, αλλά και των δυνατοτήτων που παρέχει σε μη ειδικούς (πχ χάκερς), παρουσιάζει έναν δημοκρατικό χαρακτήρα. Υπ' αυτό το πρίσμα στρέφεται, όπως και ο Harvey, στη λουκατσιανή θεωρία της πραγματοποίησης και υποστηρίζει, αφενός ότι διαμέσου του μηχανισμού της πραγματοποίησης επιβάλλεται η λογική της προσαρμογής στο σύστημα ως μονόδρομος για τον σημερινό άνθρωπο (Feenberg, 2015, 22).

Περαιτέρω ο Feenberg αναφέρεται στον «*τεχνολογικό ορθολογισμό*» του Marcuse κατά τον οποίο: «*ο κατεστημένος τεχνικός μηχανισμός κυριεύει τη δημόσια και την ιδιωτική ύπαρξη σε όλα τα πεδία της κοινωνίας – γίνεται δηλαδή το μέσο ελέγχου και εξασφάλισης συνοχής σε ένα πολιτικό σύμπαν το οποίο αφομοιώνει στους κόλπους του τις εργατικές τάξεις*» (Marcuse, 2020, 103). Οικειοποιούμενος στο θέμα αυτό τη μαρκουζική θέση, ο Feenberg θεωρεί ότι ο στόχος του κινήματος εκτείνεται πλέον και σε μη οικονομικές σφαίρες της ζωής. Επίσης επισημαίνει ότι τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα δεν είναι επαναστατικά με τη μαρξιστική και ειδικότερα τη λουκατσιανή έννοια, διότι παρεμβαίνουν στον τομέα των νέων τεχνολογιών διεκδικώντας αλλαγές με στόχο όχι πλέον την επανάσταση, αλλά τον «*δημοκρατικό εξορθολογισμό*» (ibid, 23).

Συνοπτικά, ο Feenberg προτείνει την επανοικειοποίηση της θεωρίας της αποπραγματοποίησης και της δράσης του κινήματος, μέσω «*δημοκρατικών παρεμβάσεων*» στον τομέα της τεχνολογίας, η οποία συνιστά νέο πεδίο εκδήλωσης της

αλλοτριώσης (πραγματοποίησης) διαπερνώντας όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Κατ' ουσίαν η δράση των κοινωνικών κινημάτων έχει πάψει να είναι ευθέως ανατρεπτική και συνίσταται κυρίως σε πράξεις αντίστασης απέναντι «στην γραφειοκρατία, τον τεχνικό έλεγχο της επιστημονικών- τεχνικών αρχών» (Feenberg, 2015, 24, 29).

Με άλλα λόγια, ο Feenberg υποστηρίζει ότι το πλαίσιο δράσης είναι ευρύτερο του οικονομικού και επεκτείνεται στον τομέα της τεχνολογίας που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή. Το ενδιαφέρον στη θέση αυτή είναι, κατά την άποψή μας, η αναγνώριση της αξίας της κινηματικής παρέμβασης ως νέας μορφής αποπραγματοποίησης, η οποία παρότι δεν στοχεύει στην ανατροπή, μπορεί να πετύχει πλήγματα και βελτιώσεις στην άσκηση πολιτικής. Θεωρούμε ότι η θέση του Feenberg προσεγγίζει με αρκετή ακρίβεια τα συμβαίνοντα στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα. Ωστόσο δεν αποδίδει τη δέουσα σημασία στην αλλοτρίωση ως εμπόδιο εξέλιξης των κινημάτων.

Στο σημείο αυτό και με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε μπορούμε να προχωρήσουμε σε σύντομη επισκόπηση του κινήματος της πλατείας Συντάγματος (2011) ως παραδείγματος σύγχρονου κοινωνικού κινήματος στη χώρα μας.

Β) Το κίνημα της πλατείας Συντάγματος ή κίνημα των «Αγανακτισμένων» εκδηλώθηκε στην Αθήνα το 2011, περίοδο οικονομικής κρίσης, λίγο μετά από την προσφυγή της χώρας μας στη στήριξη του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και ενόψει της ψήφισης του μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής.

Ξεκίνησε από ένα ανώνυμο κάλεσμα στο Facebook για συγκέντρωση στις 25/5/2011 στην πλατεία Συντάγματος, αλλά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας ως διαμαρτυρία για τη δυσανεξία απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τη σκληρότητα των μέτρων, που ήδη εφαρμόζονταν. Η απήχηση ήταν σημαντική κι έτσι οι συγκεντρώσεις συνεχίστηκαν για πολλές μέρες στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Ωστόσο ήταν στην πλατεία Συντάγματος, σημείο μείζονος σημασίας, ως χώρος δίπλα στη Βουλή, που παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη διάρκεια και ένταση των κινητοποιήσεων. Οι κινητοποιήσεις, συνοδεύτηκαν από την κατάληψη του κάτω μέρους της πλατείας που λειτούργησε ως οιονεί αυτό-διαχειριζόμενος μέχρι τις 29/6/2011, οπότε και διαλύθηκε μετά από εκτεταμένη χρήση χημικών και βάναντων επιθέσεων από την αστυνομία. Το κίνημα των «Αγανακτισμένων» με κέντρο την

πλατεία Συντάγματος συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα των τελευταίων ετών στη χώρα μας και εντάσσεται στο κίνημα των πλατειών, που εκδηλώθηκε σε πολλές χώρες του κόσμου.

Η σύντομη επισκόπησή μας αφορά τα τεκταινόμενα της «κάτω πλατείας», λόγω του ότι η δράση εκεί δεν περιορίστηκε σε μια απλή εκτονωτική διαμαρτυρία, αλλά προσέλαβε τη μορφή ενός υπό διαμόρφωση «πλήθους» με τη σπινοζική έννοια του όρου. Οι συμμετέχοντες στις δράσεις της «κάτω πλατείας» εμφάνισαν την τάση διαμόρφωσης μιας συλλογικής ταυτότητας αμφισβητώντας το υπάρχον δημοκρατικό μοντέλο (Πέττας, Δασκαλάκη, 2017). *«Υπήρχε μια συνεχής διαμόρφωση. Αρχικά ένιωθες την περιέργεια και την αγανάκτηση, μετά, όσο περνούσαν οι μέρες, λόγω των έντονων στιγμών ένα τόσο ανομοιογενές πλήθος άρχισε να δένεται και να αισθάνεται ότι κάπου ανήκεις.»*, Δημήτρης, Ιδιωτικός Υπάλληλος-Οικονομολόγος - συμμετέχων στο κίνημα (Ρούσος, 2014, 60).

Ένα από τα βασικότερα στοιχεία του κινήματος ήταν η αυθόρμητη οργάνωσή του, καθώς δεν συγκλήθηκε από κανένα θεσμικό φορέα, παρά το γεγονός ότι εν συνεχεία οι αριστερές πολιτικές οργανώσεις τοποθετήθηκαν υπέρ αυτού και το στήριξαν.

Ωστόσο η έλλειψη συνειδητής ηγεσίας από την πλευρά των δρώντων, που οργανώθηκαν σε συλλογικό σώμα μέσα από ανοιχτές συνελεύσεις, με θέσπιση καταστατικού της συνέλευσης και λειτουργία ομάδων εργασίας με ποικίλα καθήκοντα (σίτιση, νομική εκπροσώπηση, διαχείριση διαδικτύου κλπ)⁵, δεν αναιρεί την ύπαρξη βοήθειας από άτομα με αρκετές εμπειρίες ακτιβισμού. *«Όπως το θέτει μια συμμετέχουσα η Σοφία (19), μια τόσο ευρεία διαδικασία δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα “αν δεν υπήρχε τουλάχιστον μια άτυπη συντονιστική ομάδα... Ναι, η διαδικασία ήταν αμεσοδημοκρατική, αλλά κάποιοι συντόνιζαν, ευτυχώς”»* (Ρόγγας – Παπανικολόπουλος 2020, 96). Αυτή η οιονεί ηγεσία επιβεβαιώνεται και από συνεντευξιαζόμενους συμμετέχοντες (Ρόγγας – Παπανικολόπουλος 2020, 98) και θέτει επί τάπητος το οργανωτικό ζήτημα του κινήματος, και της οργανωτικής κουλτούρας που διαμορφώνεται.

⁵ Βλ. σχετικά <https://www.pressenza.com/el/2021/05/mais-2021-10-xronia-apo-to-kinima-ton-plateion/>

Σημαντική και πρωτοποριακή για την Ελλάδα υπήρξε η χρήση νέων τεχνολογιών για την οργάνωση και λειτουργία του κινήματος, η οποία αφορούσε τόσο τα καλέσματα, όσο και τη δημοσιότητα των συνελεύσεων (Ρόγγας – Παπανικολόπουλος 2020, 94). Η Παπαπαύλου συμμετέχουσα και συγγραφέας βιβλίου για το κίνημα της πλατείας Συντάγματος, αναφέρει:

Δεν θα ξεχάσω ποτέ τον ήχο του Skype που ακουγόταν σε όλη την έκταση της Πλατείας. Χιλιάδες άνθρωποι που εκείνη τη βραδιά ήρθαν στη συνέλευση μοιράζονταν τον ίδιο ήχο. Αυτός ο ήχος που παραπέμπει τον καθένα σε στιγμές προσωπικής επικοινωνίας, εκείνη τη στιγμή μετασχηματιζόταν σε έναν ήχο συλλογικής επικοινωνίας και απευθυνόταν σε χιλιάδες άλλους ανθρώπους που ακριβώς την ίδια ώρα σε μια άλλη χώρα έκαναν τη δική τους Λαϊκή Συνέλευση (Παπαπαύλου, 2014).

Επιπλέον κατά την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε ένας έντονος ψηφιακός ακτιβισμός στο Twitter από αρκετούς λογαριασμούς με μεγάλη απήχηση στους χρήστες. Ο ακτιβισμός αυτός άσκησε επίδραση στο ευρύτερο κοινό και έδωσε επιπλέον δημοσιότητα στο συμβάν (Ρόγγας – Παπανικολόπουλος, 2020, 100). Η χρήση των νέων τεχνολογιών υπήρξε αρκετά σημαντική και κατά τις ημέρες καταστολής του κινήματος με πλήθος βίντεο να δημοσιοποιούνται σε ιστοσελίδες ενημέρωσης διαφόρων πολιτικών αποχρώσεων.

Περαιτέρω αξίζει να επισημανθεί ότι οι μορφές δράσης δεν περιορίστηκαν σε απλή διαμαρτυρία, αλλά πήραν τη μορφή αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών μέσω των ανοιχτών λαϊκών συνελεύσεων και πολιτισμικής έκφρασης μέσω καλλιτεχνικών δρώμενων και συζητήσεων ποικίλων θεματικών που λάμβαναν χώρα στην πλατεία. Όπως επισημαίνει ο καθηγητής ΜΜΕ του ΕΚΠΑ Γ. Πλείος σε συνέντευξή του:

Η διαφορά από τις μέχρι τώρα πολιτικές, συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις είναι το γεγονός ότι αυτό το οποίο οργανώθηκε στην πλατεία Συντάγματος δεν είχε τα χαρακτηριστικά μόνο πολιτικής κινητοποίησης. Υπήρχαν συζητήσεις, μουσικές, τραγούδια, υπήρχε μία ατμόσφαιρα χαράς. Θα έλεγε κανείς ότι είχε ένα φεστιβαλικό, με την καλή έννοια του όρου, χαρακτήρα, όπου οι άνθρωποι εκτός από πολιτικές ιδέες, εκφράζουν και άλλες ανησυχίες (Καλτσάς, 2018).

Οι μορφές και ο τρόπος δράσης, σε συνδυασμό με την ετερογένεια των δρώντων σε ότι αφορά την κοινωνική τους θέση, αλλά και την πολιτική τους συνειδητοποίηση, αποτελούν σημαντικές ενδείξεις σχετικά με την ταυτότητα του κινήματος, αλλά και με το δημόσιο χώρο της πλατείας ως τόπου δράσης.

Ειδικότερα και σε σχέση με τη διαμόρφωση της ταυτότητας παρατηρούμε ότι το ανήκειν των δρώντων αποτέλεσε ένα υπό διαμόρφωση στοιχείο, καθώς το αρχικό τους κίνητρο ήταν η ανάγκη έκφρασης δυσaráσκειας και η περιέργεια σχετικά με την τροπή που μπορούσε να πάρει μια τέτοια πρωτοβουλία.

Παραθέτουμε σχετικά ορισμένα χαρακτηριστικά ήδη δημοσιευμένα δείγματα λόγου:

«Δεν είχα ψηφίσει ποτέ, ήμουν 46 χρονών και δεν είχα ψηφίσει ποτέ μέχρι τότε. Ούτε κατέβαινα στις πορείες, πίστευα ότι δεν έχουν νόημα, δεν ήμουν αυτής της ιδεολογίας. ... Κάθε μέρα κατέβαινα, δεν πήγαινα σπίτι ποτέ. ... Η πολιτική μου συμπεριφορά επηρεάστηκε 100% από τους Αγανακτισμένους, από εκεί και πέρα προσπάθησα να κατεβαίνω παντού, μέχρι και στην Ιερισσό πήγα. Όπου γίνεται δράση, πλέον, θα πάω». Έφη, Συνταξιούχος-Τραπεζοϋπάλληλος.

«Ουσιαστικά δεν ήμουν ποτέ πολιτικοποιημένη ή κομματικοποιημένη, παρόλο που δραστηριοποιούμουν κοινωνικά στους συλλόγους γονέων ή προσφέροντας βοήθεια σε οικογένειες που είχαν ανάγκη. Τα τελευταία χρόνια άρχισα να προβληματίζομαι πολύ με την αλαζονεία της εξουσίας. Ωστόσο, τα κόμματα δεν μπορούσαν να με πείσουν να ανταποκριθώ και να ασχοληθώ με κάποια παράταξη ή δράση. Τον Μάιο, στο Σύνταγμα, μαζευτήκανε και άλλοι άνθρωποι σαν και εμένα. Ήμασταν προβληματισμένοι, αγανακτισμένοι, λιγάκι αποφασισμένοι και πήγαμε ανένταχοι και απολιτίκ. Τα γεγονότα της πλατείας με επηρέασαν πάρα πολύ. Μιλούσα με ανθρώπους, έβλεπα τόσο κόσμο και σκεφτόμουνα ότι όλοι μαζί, συλλογικά θα μπορούσαμε να κάνουμε κάτι.» Κάλλη, Άνεργη (Ρούσσο, 2014, 60)

«...έρχεται κόσμος, κόσμος, μαζεύεται και μαζεύεται και περιμένουμε να δούμε τι θα γίνει... Είδα πάρα πολύ μια διάθεση από όλους ότι δεν ξέρουμε τι να κάνουμε, αλλά κάτι θα κάνουμε» (όπως παρατίθενται στο Ρόγγας, Παπανικολόπουλος, 2020, 102).

Από τα παραπάνω αποσπάσματα προκύπτει ότι στους δρώντες δεν υπήρξε αρχικά ένας συγκεκριμένος, αλλά ότι αυτός, όπως και το κίνημα, μορφοποιήθηκε στην πορεία. Το αρχικό συνεκτικό στοιχείο φαίνεται να είναι η αγανάκτηση, η οποία έτεινε να σχηματιστεί σε κοινή βούληση. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από την αδυναμία διάρκειας του κινήματος τουλάχιστον στην αρχική του μορφή μετά την καταστολή του από την αστυνομία.

Οι Αγανακτισμένοι εξέφρασαν αυτό το πάθος, πλην όμως αυτό είναι δεδομένο ότι θα είχε μια ημερομηνία λήξης – και μάλιστα όχι μακριά στο μέλλον. Η διαχείριση

του κινήματος είχε ως τέλος τον διπλό «εκλογικό σεισμό» του 2012, όπου ήταν σαν να έπεσε ο διακόπτης και δημιούργησε αυτόματα την προσδοκία της εναπόθεσης του κινήματος στην κυβερνητική αλλαγή που φαινόταν προ των πυλών. (Δημήτρης Χριστόπουλος στο <https://skra-punk.com/2021/05/30/mia-syzitisi-me-ton-antoni-liako-kai-ton-dimitri-christopoylo-gia-tin-klironomia-ton-aganaktismenon/>)

Είναι γεγονός ότι το κίνημα της πλατείας Συντάγματος δεν είχε τους απαραίτητους συνεκτικούς δεσμούς για να διατηρήσει τη δυναμική του σε κάθε περίπτωση. Αυτό μπορεί να εξηγείται από διάφορους λόγους, που θα άξιζε να ερευνηθούν, σίγουρα όμως η εξέλιξη του μας κάνει να αναζητήσουμε τη βασική αιτία της απουσίας δυναμικής μακράς διάρκειας στις σύγχρονες μορφές αλλοτρίωσης κατά τον Harvey⁶. Συγκεκριμένα οι δρώντες έδειχναν να βρίσκονται σε μια κατάσταση ενεργητικής αλλοτρίωσης, με την έννοια ότι δεν οδηγούνται σε ανεξέλεγκτη έκφραση θυμού και ξεσπάσματος (σε αντίθεση με το πάνω μέρος της πλατείας, όπου το κλίμα ήταν σαφώς διαφορετικό), αλλά δημιουργούν τουλάχιστον συντονισμένες και συνεκτικές δράσεις και προσπαθούν να δομήσουν ένα σταθερότερο συλλογικό ανήκειν. Αναμφισβήτητα πάντως, η αλλοτρίωση εξακολουθεί να υπάρχει και μετά τα συμβάντα, καθώς μάλιστα το συλλογικό υποκείμενο διασπάστηκε.

Ωστόσο η διαλυτική διαλεκτική της σχέσης κοινωνικού κινήματος και αποξενωμένων πρακτικών ενισχύθηκε και από τον τρόπο αντιμετώπισης του οργανωτικού ζητήματος. Ακολουθώντας ως ένα βαθμό τη θέση της Luxemburg⁷, οι πολιτικές οργανώσεις που ενεπλάκησαν ακολούθησαν το αυθόρμητο και διαλέχθηκαν μαζί του, χωρίς να προσπαθούν να το καθυποτάξουν και να ηγεμονεύσουν. Επιπλέον η μορφή οργάνωσης που ακολουθήθηκε ήταν δικτυακή και οριζόντια, γεγονός που έδωσε χώρο στην αυτονομία των υποκειμένων, χωρίς όμως ουσιαστική αποδόμηση των αλλοτριωτικών μορφών.

Επιπλέον, κατά την άποψή μας, θα μπορούσε να τεθεί και ο προβληματισμός σχετικά με τη σύνδεση του λενινιστικού μοντέλου οργάνωσης, που βασίζεται στην

⁶ Βλ. σελ. 29.

⁷ Βλ. σελ. 46.

πολιτική πρωτοπορία και λιγότερο στην αυτονομία των μελών του κινήματος, με την πολιτική κουλτούρα των αριστερών κομμάτων και οργανώσεων στην Ελλάδα. Τόσο από τα παραπάνω παραθέματα συνεντεύξεων, όσο και από τη θεωρία (πχ Παπανικολόπουλος), υποστηρίζεται ότι υπήρξε μια οιονεί ηγεσία στην περίπτωση του κινήματος της πλατείας Συντάγματος. Αξίζει λοιπόν να διερωτηθούμε γενικότερα για το κατά πόσο υπάρχει αμφίδρομη επικοινωνία και σύνθεση απόψεων των οργανώσεων με τα κινήματα ή απλά η επιδίωξη απόκτησης ηγετικού ρόλου των πολιτικών οργανώσεων ή των κομμάτων σε αυτά.

Σε ότι αφορά την ένταξη του κινήματος της πλατείας Συντάγματος στην ευρύτερη κατηγορία των κινημάτων πλατείας και ευρύτερα των κινημάτων πόλης παρατηρείται το πρωτοφανές για την Ελλάδα στοιχείο της *«οικειοποίησης και αλλαγής χρήσης της πλατείας»* (Καβουλάκος, 2013, 252). Επίσης εύλογα υπογραμμίζεται η σημειολογία της κατάληψης του συγκεκριμένου χώρου ως ένδειξη βούλησης των δρώντων να κινητοποιηθούν συγκρουσιακά (Πέττας, Δασκαλάκη, 2017). Ο χώρος αποτελεί ένα νέο πεδίο *«ανάπτυξης και εδραίωσης πολιτικής δράσης»* (Πέττας, Δασκαλάκη, 2017) συγκεντρώνοντας υποκείμενα που βιώνουν την αλλοτρίωση και αναζητούν κοινούς μη αλλοτριωμένους τόπους (Harvey, 2014, 150). Διεκδικώντας το δικαίωμα τους στην πόλη, το οποίο *«επικυρώνει την άρνηση να παραμεριστείς από την αστική πραγματικότητα μέσω ενός διακριτού διαχωριστικού οργανισμού»* και *«... αναγγέλλει την αναπόφευκτη κρίση των κέντρων που έχουν εγκαθιδρυθεί πάνω στο διαχωρισμό και την επιβολή: κέντρα απόφασης, πλούτου, δύναμης...»* (Lefebvre 2006, 201-202). Ταυτόχρονα οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι ποικίλες δράσεις στην πλατεία συνιστούν τον βιωμένο σωματικά χώρο (*espace vécu*) [Βάιου –Χατζημιχάλης, 2012, 86].

Συνοψίζοντας, και παρά το γεγονός ότι το κίνημα αυτό δεν εμφάνισε μεγάλη διάρκεια, θεωρούμε ότι πρέπει να δοθεί σημασία στην παρακαταθήκη του για το μέλλον των κινημάτων στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα υπήρξε μια πολιτική ζύμωση και ενδεχομένως πολιτική αφύπνιση των συμμετεχόντων, η οποία τα επόμενα δύσκολα χρόνια της κρίσης εκφράστηκε μέσα από άτυπους και αυτο-οργανωμένους θεσμούς σχετικής

αποπραγμοποίησης και αλληλεγγύης των απλών πολιτών όπως κοινωνικά φαρμακεία και παντοπωλεία.

Αναδείχθηκε επίσης η σημασία των οριζόντιων μορφών δράσης και δικτύωσης ως απάντησης στις ελλείψεις των κρατικών φορέων (Πέττας, Δασκαλάκη, 2017) αλλά και ως ισχυρής ένδειξης της συνεχιζόμενης έλλειψης εμπιστοσύνης προς το κράτος. Καλλιεργήθηκε ακόμα και μια κουλτούρα πολιτικής συμμετοχής στους δρώντες, καθώς και η συνείδηση της αξίας της ενασχόλησης με τα κοινωνικά και κοινά για όλους ζητήματα.

«Βλέποντας τις “πλατείες” από την απόσταση μιας δεκαετίας, μου αφήνουν μια γλυκόπικρη αίσθηση», λέει η Ήρα. «Θυμάμαι πολύ ωραίες στιγμές, τις συζητήσεις, την αίσθηση της δύναμης ότι μπορούν να αλλάξουν τα πράγματα. Αλλά και την απογοήτευση όταν όλο αυτό ξεφούσκωσε. Άφησαν όμως “σπόρους”: Τις λαϊκές συνελεύσεις, μια πιο πολιτική σκέψη, και κάποιον κόσμο που βγήκε στον δρόμο και δεν επέστρεψε ποτέ σπίτι του. Μέχρι σήμερα» (Μουρμούρης 2021)

Εύστοχα ωστόσο εντοπίζονται τα όρια ενός τέτοιου κοινωνικού κινήματος. Ο Γ. Πλείος σε συνέντευξή του αναφέρει:

Αυτή τη στιγμή αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα ως κακή ή λιγότερο κακή, ή ως λιγότερο ή περισσότερο καλή, αλλά όχι όμως ως κρίση. Δεν υπάρχει δηλαδή αυτή η αίσθηση της μεγάλης ιστορικής αλλαγής. Αυτό οδηγεί, όπως πάντα οδηγούσε, τους ανθρώπους να ασχοληθούν με τη δική τους κανονική, καθημερινή ζωή. ... Αυτό είναι μια περίεργη ιστορική κατάσταση, νομίζω ότι ζουν όλοι με έναν περίεργο τρόπο και ο καθένας ρίχνει το βάρος του εκεί όπου νομίζει ότι είναι πιο σημαντικό για τη δική του κατάσταση. (Καλτσάς 2018)

Η παραπάνω διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο στόχος του κινήματος φαίνεται να μην ήταν η πολιτική αλλαγή και ότι πολύ γρήγορα επήλθε η κανονικοποίηση της κατάστασης και η προσαρμογή στον φαύλο κύκλο του χρέους, για τον οποίο μιλάει ο Harvey.

Επιβεβαιώνεται επίσης η ανθεκτικότητα της αλλοτρίωσης ως στοιχείο που διατρέχει τη σύγχρονη συγκυρία, καθώς εδραιώνεται μέσα από την κουλτούρα του καπιταλιστικού συστήματος, είτε πρόκειται γι’ αυτή του θεάματος και των media κατά τον Debord, είτε για τη μαζική κουλτούρα της Σχολής της Φρανκφούρτης, είτε για τη σύγχρονη κουλτούρα του καταναλωτισμού. Είναι η κατάσταση στην οποία το πλήθος

επιστρέφει, αδύναμο όμως να αντισταχθεί στη σκληρή απάντηση της εξουσίας, καθώς δεν μπορεί να συγκροτηθεί σε σώμα και διαβρώνεται ολοένα περισσότερο από τον ατομισμό. Η ανασφάλεια και ο φόβος, που περιγράφει ο Bauman στο έργο του, αποξενώνουν και χωρίζουν τους ανθρώπους. Στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας και σε χρόνους της ρευστής νεωτερικότητας αποδεικνύεται ότι η αλλοτρίωση είναι αρκετά δύσκολο να ξεπεραστεί καθώς ενισχύει και ενισχύεται από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, στο οποίο τελικά εναποτίθεται η ελπίδα της αλλαγής.

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη αναφορά μας στο κίνημα της πλατείας Συντάγματος συμπεραίνουμε ότι αυτό εντάσσεται αναμφίβολά στις σύγχρονες μορφές κινημάτων, καθώς παρουσιάζει την πλειονότητα των χαρακτηριστικών τους (ευελιξία, ρευστές ταυτότητες, οριζόντιες μορφές δράσης). Επιπλέον, πιστεύουμε ότι τα στοιχεία αυτά αλλά και η εξέλιξη του κινήματος θα έπρεπε να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης και προβληματισμού κυρίως από την πλευρά των πολιτικών οργανώσεων, καθώς συνιστούν χρήσιμα εργαλεία ανατροφοδότησης του σχεδιασμού δράσης. Σε κάθε περίπτωση, τέτοια κινήματα όπως αυτό της πλατείας Συντάγματος, αναδεικνύουν αν μη τι άλλο την αξία και τον επίκαιρο χαρακτήρα της μαρξικής έννοιας της αλλοτρίωσης, ως σημαντικού παράγοντα επιρροής στη συνείδηση και δράση των κοινωνικών υποκειμένων.

Συμπεράσματα – Ιδία Θέση

Από την παραπάνω προσέγγιση της μαρξιστικής έννοιας της αλλοτρίωσης και το συσχετισμό της με τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα.

Καταρχάς η αλλοτρίωση από μαρξιστική άποψη συνιστά ένα διαχρονικό ταξικό φαινόμενο που αφορά την ανθρώπινη ύπαρξη και την επαφή της με την εργασία. Η μετάβαση στο βιομηχανικό καπιταλισμό αναδιαμόρφωσε, λόγω της αμειβόμενης εργασίας και της επιδίωξης κέρδους, τη σχέση του ανθρώπου με το παραγόμενο αγαθό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποξένωσή του από τη δραστηριότητα της εργασίας και κατ' επέκταση από τους συνανθρώπους του, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα επηρεάζει όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Καταδεικνύεται λοιπόν ότι η

αλλοτρίωση είναι μία έννοια που αφορά τη συγκρότηση και δράση του υποκειμένου, το οποίο τη βιώνει και το οποίο είναι και το μόνο ικανό να την ξεπεράσει.

Περαιτέρω, καθόσον ο καπιταλισμός μετεξελίσσεται ως σύστημα, μετεξελίσσεται και η φύση της αλλοτρίωσης, η οποία στη σύγχρονη εποχή προσλαμβάνει κυρίως ψυχογενείς μορφές και διοχετεύεται ως τρόπος ζωής πολύ πιο έντονα μέσω της ψηφιοποιημένης τεχνολογίας, η οποία αλλάζει σε μεγάλο βαθμό της συνθήκες εργασίας και την κοινωνική ζωή, καθιστώντας τα πάντα ολοένα πιο απρόσωπα. Ταυτόχρονα η ρευστότητα της πραγματικότητας οξύνει τους φόβους και τις ανασφάλειες των ατόμων, που βρίσκουν καταφύγιο, αλλά και «λύση» στον ατομισμό, αναζητώντας είτε αυτο-βελτίωση, είτε «προστασία» από το άγνωστο μέλλον. Έτσι η αδυναμία σύνδεσης των ατόμων και με αυτή την έννοια η μεταξύ τους αποξένωση οξύνεται.

Η αλλοτρίωση εκδηλώνεται και στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, δηλαδή στο συλλογικό τρόπο δράσης των ατόμων, που προβάλλει ως η μόνη πειστική απάντηση σε αυτήν, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρξιστική θεωρία. Έτσι παρατηρείται ότι τα κινήματα ενώ εμφανίζουν μια δυναμική, εντούτοις περιορίζονται τελικά ή έστω μέχρι σήμερα στη διαμαρτυρία και την παρέμβαση στην άσκηση της πολιτικής, σημειώνοντας βέβαια νίκες, αλλά χωρίς να διασφαλίζουν διάρκεια και να χωρίς να εξασφαλίζουν κοινωνικούς και πολιτικούς όρους για βαθύτερες αλλαγές και ανατροπές.

Η παραπάνω κατάσταση αντιμετωπίζεται από μέρος της θεωρίας είτε με απαισιοδοξία σχετικά με τη δυνατότητα διεξόδου (Bauman), είτε με την πρόταση σύναψης συμμαχιών και μετώπων ταξικού ή και ευρύτερου κοινωνικού χαρακτήρα με τη συμπερίληψη πολλών και διαφορετικών ταυτοτήτων, με κοινό αίτημα την αλλαγή των συνθηκών ζωής που επιβάλλονται από το καπιταλιστικό σύστημα (Harvey). Τα σύγχρονα κινήματα πόλης εκφράζουν μια τέτοια εξελισσόμενη δυναμική.

Με βάση την προηγούμενη ανάλυσή μας, διαπιστώνεται επίσης ότι ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας των κινήματων είναι στοιχείο που αναδιαμορφώνεται προς περισσότερο αμεσοδημοκρατικές και οριζόντιες διαδικασίες, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη μέχρι τώρα λειτουργία των οργανώσεων και των κοινωνικών κινήματων, αλλά και μορφές και πρακτικές αλλοτρίωσης που δημιουργούνται και ενισχύονται στο πλαίσιο αυτών των οργανώσεων.

Κατά την προσωπική μας άποψη, το σημαντικότερο στοιχείο για την ανάπτυξη και δυναμική των κοινωνικών κινημάτων είναι η δημιουργία του ανήκειν, καθώς αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία του συλλογικού υποκειμένου που θα προβεί στη δράση για την άρση της αλλοτρίωσης, άρα της ουσιαστικής αλλαγής των συνθηκών ζωής του σύγχρονου ανθρώπου.

Ως εκ τούτου και σύμφωνα με τη θέση που υποστηρίξαμε, κρίνουμε αποτελεσματικότερο το μοντέλο των συμμαχιών που προτείνει ο Harvey, καθώς ο καπιταλισμός δεν εκδηλώνεται μόνο στις σχέσεις εργασίας, αλλά και στις καθημερινές πρακτικές της ζωής. Ακόμη και ο σεξισμός και ο ρατσισμός, των οποίων η καταπολέμηση είναι το αίτημα πολλών σύγχρονων κινημάτων, αποτελούν εκφάνσεις του καπιταλισμού καθώς δημιουργούν τον ιδεότυπο του επιτυχημένου δυτικού λευκού άνδρα, ιδεότυπος που αναπαράγεται και με την ανισότητα στην εργασία και με τον κυρίαρχο λόγο που αποκλείει οποιαδήποτε μη συγκλίνουσα υποκειμενικότητα .

Ωστόσο, θεωρούμε πέραν αυτής του Harvey, ότι δεν θα πρέπει να υποτιμάται και η πρόταση του Feenberg για τον «βαθύ εκδημοκρατισμό» των κινημάτων, όπως αυτός αναλύεται μέσα από το τεχνολογικό πρίσμα και μέσα από την επανανοηματοδότηση της λουκατσιανής αποπραγμοποίησης. Και τούτο διότι αφενός αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη δυναμική των σύγχρονων κινημάτων, που αρθρώνεται μέσα από πλήθος αιτημάτων, αφετέρου διότι στην παρούσα συγκυρία η στόχευση του «δημοκρατικού εκδημοκρατισμού» αναδεικνύεται περισσότερο εφικτή. Σε αρκετές περιπτώσεις άλλωστε ο ψηφιακός ακτιβισμός έχει επηρεάσει κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις με την παρέμβασή του. Πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η ακύρωση του συνεδρίου γονιμότητας, λόγω έντονης κριτικής που δέχθηκε στα social media, όπως επίσης και η ανάπτυξη του κινήματος #metoo που ξεκίνησε διαδικτυακά και βοήθησε πολλά θύματα βιασμού και σεξουαλικής παρενόχλησης να προβούν σε καταγγελίες αξιόποινων πράξεων.

Τέλος, σε ό,τι αφορά το οργανωτικό ζήτημα σε συνάφεια με το ζήτημα της αλλοτρίωσης, θεωρούμε ότι η παρούσα συγκυρία αναδεικνύει κάποιες ιδιαιτερότητες των υποκειμένων και του τρόπου δόμησης της ταυτότητάς τους, που αποτελεί το κλειδί για την δημιουργία της ταξικής συνείδησης. Ως εκ τούτου πιστεύουμε ότι πρόχει, όπως προτείνει και ο Harvey, η κατανόηση της συγκυρίας στην οποία βρισκόμαστε με σκοπό να την αλλάξουμε. Έτσι συμφωνούμε σε ό,τι αφορά το οργανωτικό ζήτημα

περισσότερο με το μοντέλο της Luxemburg για τη συλλογική δράση, το οποίο άλλωστε συνάδει περισσότερο με την τάση των κινημάτων σήμερα, λόγω της συμβατότητας του με την αρχή της αυτονομίας του συλλογικού υποκειμένου.

Ολοκληρώνοντας το παρόν πόνημα, θα θέλαμε να οικειοποιηθούμε μια λογοτεχνική αναφορά, καθώς πιστεύουμε ότι εκφράζει σε μεγάλο βαθμό την πραγματικότητα σε σχέση με την αλλοτρίωση που βιώνουν τα υποκείμενα, αντικατοπτρίζοντας ταυτόχρονα την οπτική των συμμαχιών που υποστηρίζει ο Harvey.

Ο Εντουάρ Λουί, σύγχρονος Γάλλος συγγραφέας, ασχολείται στα βιβλία του, μέσα από τη βιοματική γραφή των προσωπικών του εμπειριών, με ζητήματα ταυτότητας, απεικονίζοντας εύσχημα και τη σύγχρονη εργατική τάξη της Γαλλίας. Το βιβλίο «Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου», αφορά τη σχέση του με τον πατέρα του, και το βίωμα της απόρριψης της ομοφυλόφιλης ταυτότητάς του από αυτόν.

Το βιβλίο τελειώνει με την αποδοχή της έμφυλης ταυτότητας του Εντουάρ Λουί από τον πατέρα του. Ο πατέρας, πρώην βιομηχανικός εργάτης, είναι πλέον ανήμπορος να εργαστεί και να επιβιώσει αξιοπρεπώς, λόγω εργατικού ατυχήματος, αλλά και μειώσεων των κοινωνικών παροχών που έχει υποστεί. Σχολιάζοντας λοιπόν το περιστατικό αυτό ο Εντουάρ Λουί γράφει: *«Ολάντ, Βαλς, Ελ Χορμί, Χιρς, Σαρκοζί, Μακρόν, Μπερτράν, Σιράκ. Η ιστορία του πόνου σου έχει ονόματα ... Η ιστορία του σώματός σου είναι η ιστορία αυτών των ονομάτων που διαδέχονταν το ένα το άλλο για να σε τσακίσουν»*. Συνεχίζοντας την αφήγησή του, όταν ο πατέρας του τον ρωτά αν ασχολείται ακόμα με την πολιτική, επειδή φοβάται για την εμπλοκή του με τις αρχές, του απαντά: *«Ναι, όλο και περισσότερο»*. Το βιβλίο τελειώνει μετά από αυτή την ερώτηση με τα λόγια του πατέρα: *«Έχεις δίκιο. Έχεις δίκιο, πιστεύω πως χρειάζεται μια γερή επανάσταση»*.

Εν κατακλείδι, αν η ανατροπή είναι το διακύβευμα για τα σημερινά υποκείμενα το ζήτημα είναι να βρεθεί ο τρόπος αυτό να γίνει πράξη. Αν πάλι η ανατροπή δεν είναι το διακύβευμα, το ζήτημα είναι να βρεθεί ο τρόπος να γίνει. Ένας από τους τρόπους είναι ενδεχομένως η επιδίωξη κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών με σκοπό την ανάπτυξη κινηματικής δράσης προς την άρση της αλλοτρίωσης.

Βιβλιογραφία –Πηγές

Ελληνόγλωσση

1. **Θ. Ανδρίτσος (2012)** - «Από την Κοινωνική Δικαιοσύνη και την Πόλη στις Εξεγερμένες Πόλεις. Μια αναφορά στη ριζοσπαστική γεωγραφία μέσα από το έργο του David Harvey» [Διπλωματική Εργασία]
2. **Μ. Αντωνοπούλου (2008)**- «Οι κλασικού της κοινωνιολογίας», Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας.
3. **Ν. Βάιου – Κ. Χατζημιχάλης (2012)** – «Ο χώρος στην αριστερή σκέψη», Αθήνα, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και εκδόσεις Νήσος
4. **Z. Bauman (2017)**- «Ρευστοί καιροί. Η ζωή στην εποχή της αβεβαιότητας», μετάφραση: Κ.Δ. Γεώργιας, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο.
5. **Z. Bauman – C. Bordonni (2016)**, «Η νεωτερικότητα σε κρίση», μετάφραση: Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Ύψιλον.
6. **Z. Bauman (2012)**- «Παράπλευρες Απώλειες», μετάφραση: Ε. Παραδέλλη, Αθήνα, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου.
7. **G. Debord (1986)** – «Η κοινωνία του θεάματος», μετάφραση: Π. Τσαχαγέας – Ν.Β. Αλεξίου, Αθήνα, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος
8. **D. Della Porta, M. Diani (2010)**, «Κοινωνικά Κινήματα. Μια Εισαγωγή», μετάφραση: Ξενοφών Γιαταγάνας, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
9. **B.C. Han (2015)**- «Η κοινωνία της κόπωσης», μετάφραση: Α. Κραουζέ, Αθήνα, Εκδόσεις Opera
10. **D. Harvey (2007)** -«Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας. Η διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής», μετάφραση: Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο
11. **A. Giddens (2014)** – «Οι συνέπειες της νεωτερικότητας», μετάφραση: Γ. Μερτίκας, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
12. **D. Harvey (2012)** - «Εξεγερμένες πόλεις», μετάφραση: Κ. Χαλμούκου, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ
13. **Κ. Καβουλάκος (2018)** – «Ιστορία και πράξη», Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος
14. **H. Lefebvre (2006)** – «Δικαίωμα στην πόλη – Χώρος και πολιτική», μετάφραση: Π. Τουρκινιώτης – Κ. Λωράν, Αθήνα, Εκδόσεις Κουκκίδα
15. **Ε. Λουί (2020)** – «Ποιος σκότωσε τον πατέρα μου», Αθήνα, Εκδόσεις Αντίποδες

- 16. Γ. Λούκατς (2006)**– «Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου», μετάφραση Κ. Καβουλάκος, Αθήνα, εκδόσεις Εκκρεμές
- 17. Μ. Lowy (1985)** – «Μαρξισμός και επαναστατικός ρομαντισμός», μετάφραση Σ. Στάβερης, Αθήνα, εκδόσεις Ουτοπία
- 18. Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακόβευμα (συλλογικό) (2013)**, επιμέλεια Θ. Μαλούτας – Γ. Κονδύλης, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- 19. Η. Marcuse (2020)** - «Ο μονοδιάστατος άνθρωπος», Μετάφραση Κ. Γούλα, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο.
- 20. Κ. Μαρξ (2021)**- «Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία», μετάφραση Θ. Γκιούρας, εκδόσεις ΚΨΜ
- 21. Ι. Meszaros (2016)**- «Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση», μετάφραση Ε. Κωνσταντέλου, εκδόσεις Κουκίδα
- 22. Δ. Παπανικολόπουλος (2020)**- «Στο εσωτερικό του κινήματος. Όψεις της ενδοκινηματικής ζωής στην Ελλάδα της κρίσης», Αθήνα, Εκδόσεις των Συναδέλφων
- 23. Παπαπούλου Μ. (2015)**- «Η εμπειρία της πλατείας Συντάγματος μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα», Αθήνα, Εκδόσεις των Συναδέλφων
- 24. Κ. Ρούσσο (2014)** – «Όψεις της συλλογικής δράσης και διαδικασίες υποκειμενοποίησης: το συμβάν των «αγανακτισμένων» της πλατείας Συντάγματος», [Διπλωματική Εργασία]
- 25. Η. Rosa (2021)**, «Επιτάχυνση και αλλοτρίωση», Μετάφραση Μ. Κούλουθρος, Αθήνα, Εκδόσεις Πλήθος.
- 26. Α. Χρύσης (2009)** – «Για τη διαλεκτική εξουσίας και επανάστασης», Αθήνα, εκδόσεις ΚΨΜ
- 27. Μ. Ψημίτης (2017)** – «Κοινωνικά κινήματα στην καθημερινή ζωή», Αθήνα, εκδόσεις Τζιόλα
- 28. Μ. Ψημίτης (2011)** – «Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα», Αθήνα, εκδόσεις Διάδραση

Ξενόγλωσση

1. **P. Beilhartz (2016)** - “All that is solid... Maelstrom and Modernity in Zygmunt Bauman, Marshall Berman (and the ones in between: Marx, Trotsky, Faust and Spengler)”, *De Boeck Supérieur* | «Revue internationale de philosophie » 2016/3 n° 277, p. 291 – 304, DOI 10.3917/rip.277.0291
2. **S. Best (2020)** - “The Emerald Guide to Zygmunt Bauman”, Emerald Publishing Limited, doi 10.1108/9781839097386
3. **V. Carty (2015)** – “Social Movements and New Technology”, Routledge
4. **M. Graves (2016)** – “Cycles of alienation: Technology and control in digital communication”, 5
5. **D. Harvey (2014)** - “Alienation and Urban Life” - *Crisis-Scapes: Athens and Beyond*
6. **D. Harvey (2018)** - *Universal Alienation*, City University of New York, NY, United States
7. **R. L.M. Lee (2005)** – “ Bauman liquid modernity and dilemmas of development, Thesis Eleven, number 83, November 2005:61-77, Sage Publications
8. **K. LÖWITH (1954)** – “MAN'S SELF-ALIENATION IN THE EARLY WRITINGS OF MARX”, *Social Research*, Vol. 21, No. 2 (SUMMER 1954), pp. 204-23
9. **P. C. Ludz (1973)** – «Alienation as a Concept in the Social Sciences» *Current Sociology*, vol. 21, 1973, no. 1
10. **A. Lynn Ringer and M. Brizianelli (2017)** - “The ambivalent Spectacle: Acritical inquiry web 2.0 media and alienation”, *New proposals: Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry*, vol. 9, No 1
11. **Musto (2021)** – “Karl Marx’s Writings on Alienation”, https://doi.org/10.1007/978-3-030-60781-4_1
12. **S. Sayers (2011)** – “Marx and Alienation. Essays on Hegelian Themes”, edition PALGRAVE MACMILLAN
13. **M. Seeman (1959)** - “On The Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, Vol. 24, No. 6 (Dec., 1959), pp. 783-791, American Sociological Association, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2088565>
14. **C. Yuill (2011)** - “Forgetting and remembering alienation theory”, Robert Gordon University, Scotland

Διαδικτυακές Πηγές

1. **A. Feenberg (2005)** – “Critical theory of technology: An overview”, [TAILORING BIOTECHNOLOGIES](#), Vol. 1, Issue 1, Winter 2005, pp: 47-64
2. **D. Harvey (2018)**- “Universal Alienation”, <https://doi.org/10.31269/triplec.v16i2.1026>
3. **A. Feenberg (2015)** – “Lukács's Theory of Reification and Contemporary Social Movements”, <http://dx.doi.org/10.1080/08935696.2015.1076968>

Άρθρα από διαδίκτυο

1. **N. Robinson (2013)** – “Economy: There is no alternative (TINA) is back”, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-21703018> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
2. **“Angela Davis speaks on radical feminism at BPL” (2019)**, <https://www.baystatebanner.com/2019/06/13/angela-davis-speaks-on-radical-feminism-at-bpl/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
3. **Κ. Καλτσάς (2018)** – «Τι ήταν τελικά οι Αγανακτισμένοι και πώς στήθηκε το κίνημα που δεν ξαναγύρισε στην πλατεία», <https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/3905444/ti-itan-telika-oi-aganaktismenoi-kai-pos-stithike-to-kinima-poy-den-xanagyrise-stin-plateia> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
4. **Δ. Παπανικολόπουλος (2022)**- Οι Millennials και τα κινήματα του 21ου αιώνα, <https://www.enainstitute.org/%ce%bf%ce%b9-millennials-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%cf%84%ce%b1-%ce%ba%ce%b9%ce%bd%ce%ae%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b1-%cf%84%ce%bf%cf%85-21%ce%bf%cf%85-%ce%b1%ce%b9%cf%8e%ce%bd%ce%b1/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
5. **I.M. Μαραβελίδη (2021)** «10 χρόνια από το Κίνημα των Πλατειών» <https://www.pressenza.com/el/2021/05/mais-2021-10-xronia-apo-to-kinima-ton-plateion/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
6. **I.M. Μαραβελίδη (2021)** Μάης 2021: 10 χρόνια από το Κίνημα των Πλατειών <https://www.pressenza.com/el/2021/05/mais-2021-10-xronia-apo-to-kinima-ton-plateion/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
7. **Γιώργος Μουρμούρης (2021)** – «Στην πλατεία που φάνηκε πως όλα είναι δυνατά», Εφημερίδα ΠΡΙΝ, <https://prin.gr/2021/05/%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B>

[1-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CE%BD/](#)

(τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)

8. **Δ. Πέττας – Μ. Δασκαλάκη (2017)** – «Το κίνημα των πλατειών και η μετάβαση από χώρους διαμαρτυρίας σε χώρους αντίστασης» <https://www.nostimonimar.gr/to-kinima-ton-plation-ke-i-metavasi-apo-chorous-diamartyrias-se-chorous-antistasis/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
9. «Μια συζήτηση με τον Αντώνη Λιάκο και τον Δημήτρη Χριστόπουλο για την κληρονομιά των Αγανακτισμένων» (2021), <https://skra-punk.com/2021/05/30/mia-syztisi-me-ton-antoni-liako-kai-ton-dimitri-christopoylo-gia-tin-klironomia-ton-aganaktismenon/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
10. **“On Why Struggles over Urban Space Matter: An Interview with David Harvey” (2013)** <https://www.jadaliyya.com/Details/29822> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)
11. **V. Wirtschafter (2021)** «How George Floyd changed the online conversation around BLM»- <https://www.brookings.edu/techstream/how-george-floyd-changed-the-online-conversation-around-black-lives-matter/> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2023)